

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ
ОРТА АРНАЎЛЫ БИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**«ЎЗБЕКСТАН ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТАРИЙХЫ»
КАФЕДРАСЫ**



Қудияров А.Р.

**Орта Азияда жер-суў қатнасықлары тарийхи
(Әййемги дәўирден ҳәзирге шекем)
лекция текстлери**



Нөкис – 2018

лекция текстлерин дүзиўши: тарийх илимлериниң кандидаты
доц. А. Қудияров

Пикир билдириўшилер:

Т.и.д.проф.Б.Қошанов, т.и.д. проф. М.Сарыбаев

«Өзбекстан хәм Қарақалпақстан тарийхы» кафедрасы мәжлисиниң 20-июнь
2018-жыл 11-санлы баянламасы менен тастыйықлаўға усынылды

Кафедра баслығы:

т.и.к доцент С.Сайманов

Университеттиң оқыў методикалық кеңеси мәжлисиниң 2018-жыл
7-июньдағы 9-санлы баянламасы менен тастыйықланды.

Кеңес баслығы _____ доцент М.Ибрагимов

Аннотация

Өзбекистанда жер-суў қатнасықлары

Өзбекистан тарийхында жер хәм суў мүнәсебетлери тарийхы таңлаў пәниниң предмети, мақсети хәм ўазыйпалары, дереклери хәм олардың тийкары. Өзбекистанда жер-суў мүнәсебетлери тарийхы магистрантлар ушын арнаўлы пән сыпатында үйрениўдиң мақсет хәм ўазыйпалары. Предметтиң социаллық хәм гуманитар илимлер системасында тутқан орны хәм илимий хәмде турмыслық әҳмийети жүдә үлкен.

Пәнди оқытыўдан мақсет-жер суў мүнәсебетлери арқалы магистрға илимий дүньяқарасын, көнликпе хәм қәнигелик қәлиплестириў

Пәнниң ўазыйпасы-Өзбекистан тарийхында жер-суў мүнәсебетлериниң әҳмийетин үйретиўден ибарат.

1-тема Орта Азияда жер-суу қатнастар тарихы пәніне кирисиў жобасы

1. Орта Азияда жер-суу қатнастар тарихы пәни хәм оны үйрениўдин әҳмийети
2. Орта Азияда жер-суу қатнастар тарихы пәниниң актуаль мәселелери
3. Орта Азияда жер-суу қатнастар тарихын үйрениўдеги дереклер

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йук Т. 1998.
2. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият - жеңилмес күш. Т. 2008.
3. Алимова Д. А. История как история, история как наука т. 1, Т. 2008
4. Жураев Н. Тарих философиясы хәм сиясат - «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 14-январь 1999- жыл.
5. Сейтимбетов М. Тарих-өзлигимизди аңлаўдың негизи Н. 1999.
6. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халықлары тарихы бойынша дереклер Н. 1995.
7. Сарыбаев К. История орошения Каракалпастана Н. 1995.

Өзбекстан ғәрезсизликке ерискеннен кейинги дәўирде социал-экономикалық тараўларда көплеген табысларды қолға киргизбекте. Әлбетте, бул табыслар және де беккемленип барыўы лазым. Буның ушын ғәрезсиз Өзбекстанның илими, зыялылары алдына үлкен хәм жуўапкершиликли илимий-әмелий ўазыйпаларды қоймақта. Бул ўазыйпа соннан ибарат, колониаллық дәўирдеги өз тарихымыздан, миллий үрп-әдетлеримизден узақласқан халқымыздың өзлигин аңлаўы, оның қандай уллы инсанлар әўлады екенлигин сезиўи, усы арқалы өзиниң уллы келешегин дүзиўге күш-қүдирет хәм көтериңки руўх бағышлаў болып есапланады.

Президентимиз Ислам Каримов «Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш» атамасындағы китабында ғәрезсизлик инам еткен миллий хәм руўхый қәдириятларымызды хәм оларға тийкарланып орынлаўымыз лазым болған әҳмийетли ўазыйпаларымыз ҳаққында төмендегише жазған еди: «Илим-пәни хәм мәдениятын, бир сөз бенен айтқанда халқымыздың жоқары интеллектуалын, оның қандай уллы ислерге ылайық екенлигин дүньяға танытыўда журтымыз топырағынан жетисип шыққан жүзлеп уллы инсанлар пидайылық үлгилерин көрсетип келген. Бундай инсанлар диярымызда хәзир де көплеп табылады хәм буннан кейин де олардың қатарлары кеңейип бара береді. Хәмме гәп әне усиндай инсанларға тилеклеслик пенен мүнәсибетте болыў, оларды қоллап-қуўатлаўда. Егер биз мәмлекетимиздин қайсы қала яки аўылында болмасын жылт еткен талант ушқынын көргенде, хәммеиз оны өз ўақтында сезип, ардақлап, пәрмана болып, оған жол ашып берсек, барлық ис-хәрекет хәм умтылысларымызды әне сондай жоқары мақсетке қаратсақ, қысқаша айтқанда, ғәрезгөйлик етип емес, хәўес етип жасаўды өмиримиздин қағыйдасына айландырсақ, хеш шубҳасыз, биз миллий раўажланыў бабында

және де бәлент шеклерди ийелеуге ересе аламыз» деген еди. Президентимиздің усы сөзлеринен көринип турғанындай, бүгинги илимпазларымыз уллы ата-бабаларымыз ислерин даўам еттирип жаңа, еле аз үйренілген әҳмийетли машқалаларды талқылап, республикамыздың раўажланыўына өзлериниң үлеслерин қосыўлары керек.

Уллы ата-бабаларымыздың жер-суў қатнаслары тараўындағы тәлийматларын, олардың усы тараўдағы тәжирийбелерин үйрениў, талқылаў, оларды бүгинги экономикалық реформаларға хызмет еттириў, өсип киятырған келешек әўладты олардың өз кәсиби арқалы елимизди раўажландырыўға хәрекет еткен бай турмыс тәжирийбелери руўхында тәрбиялаў бүгинги күни үлкен әҳмийетке ийе болмақта. Халқымыздың әйемги тарийхын хәр тәреплеме пухта үйренип, оның хәзирги турмысымызға иске асатуғын ибратлы сабақларынан өнимли пайдаланыўымыз зәрүр. Усы көз-қарастан қарағанда бүгинги күни жер-суў қатнаслары тарийхы да үлкен әҳмийетке ийе. Сонлықтан да Президентимиз И.А.Каримов «Әдалат биз қурып атырған жәмийеттиң өлшеми болмағы дәркар. Текте мәмлекетимиз дәрежесинде ғана емес, хәр қандай жәмәат, мәхәлле, шаңарақ мысалында да табысларымыз, берекетимиздиң кепиллиги хәм шәрти болған тынышлық хәм татыўлығымызды сақламақшы болсақ, буның бирден бир тийкары - әдалат хәм инсапты ең бир баслы мақсетимиз хәм сиясатымызға айландырыўымыз керек деп ойлайман», - деген еди.

Республикамыз аймағы әйемги дәўирлерден баслап өзиниң оғада бай тарийхына ийе. Хәр бир инсан, әсиресе өзи ийелеп атырған кәсибиниң жетик қәнигеси болыўға умтылып, жасап атырған жериниң өтмиштеги тарийхын, раўажланыў басқышларын үйрениўи керек.

Адамзат тарийхы – белгили дәрежеде адамзаттың өз тиришилиги ушын гүрес тарийхы болып табылады. Әсиресе Орта Азия, соның ишинде Қарақалпақстан тарийхында жер-суў қатнасықлары мәселеси гиреўли орын тутады. Халқымыз «Суўсыз жер жоқ, суўсыз тиришилик жоқ, жылай-жылай жап қазасаң, күле-күле суў ишерсең» - дейди. «Суў – бул өмир!» - деген нақылдыңда Шығыстың ақыл ийелерине тийисли болыўы пикиримизди дәлиллейди.

Аўыл-хожалығы, соның ишинде жер-суў қатнасықлары тарийхы инсаният тарийхы, оның социаллық келип шығыўы, мәденияты менен байланыслы. Усы мәнисте Өзбекстанда жер-суў қатнасықлары тарийхыда усы аймақта жасаған ең әйемги халықлар тарийхы менен тығыз байланыслы. Соның ушында жер-суў қатнасықлары тарийхын үйрениў улыўма усы халық тарийхын үйрениў тийкарында ғана әмелге асыўы мүмкинлигин естен шығармаслық лазым.

Орта Азия хәм Арал жағалары, соның ишинде Қарақалпақстан мийнеткешлери суўғарыў хәм ирригациалық қурылыс тарийхының бай

тәжірийбесине ийе. Халқымыздың өткендеги суўғарыў тарийхын үйрениў Арал машқаласын дурыс түсиниўде хәм шешиўде әҳмийетли орын тутады.

Суў халықтың тиришилиги, дийқаншылық хәм улыўма елимиздиң раўажланыўы ушын қаншелли әҳмийетли екенин Орта Азия хәм Арал жағалары халықларының тарийхый тағдиринен белгили. Суў Орта Азия халықларының тарийхый раўажланыўында әҳмийетли орынды ийелейди. Халқымыздың тарийхы ирригациалық қурылыс хәм суўғарып дийқаншылық етиў менен тығыз байланысly. Сонлықтан ирригация хәм суўғарып дийқаншылық етиўдиң тарийхын үйрениў халықлар тарийхын тереңрек үйрениў деген сөз.

Хәзирги ғәрезсизлик дәўиримизде елимиздиң социал-экономикалық раўажланыўын тезлетип, жәмийет раўажланыўын тағыда хәр тәрәплеме жетилистириў хәр бир адамның әдиўли ўазыйпасы. Бул ўазыйпа адамлардың жоқары саналы дәретиўшилиқ мийнети арқалы ғана иске асады. Сонлықтан жер-суў қатнасықлары тарийхындағы халық массасының дәретиўшилиқ мийнет активлилигин анализлеў хәм жуўмақлаў үлкен тәрбиялық, илимий хәм практикалық әҳмийетке ийе. Усыған байланысly Орта Азия халықларының инициативалары менен иске асырылған қурылыслардың тарийхының бай тәжірийбесин үйрениа актуаль әҳмийетке ийе. Суў халық хожалығын раўажландырыўдың тийкарғы дәреги екенлигин әйемги тарийхый дәреклеринен де, ата-бабаларымыздан қалған ески әңгимелерден де мәлим. Аўыл-хожалығының раўажланыўы суў хәм жерге байланысly болыўы менен бирге, адамлардың маңлай терине, механизация, минерал төгинлер хәм баскада хәр қыйлы иләжларды дурыс хәм шебер пайдаланыўға байланысly.

Тарийхымыздағы «ақ» хәм «қара» дақларды изертлеўде келешек тарийхшы көп излениўи, архивлик хўжетлер, жәрдемши тарийх пәнлери дереклеринен пайдаланыўы керек. Тарийхый дереклерди үйрениўде Авесто, Бехустун жазыўлары хәм әйемги Греция тарийхшысы Геродоттан баслап, бүгинги күни Қарақалпақстан Республикасы Орайлық Мәмлекетлик Архив фондындағы хўжетлерге тийкарланыўы керек.

2-тема Ғәйемги дәўирдеги Орта Азиядағы жер-суў қатнаслары. Жобасы

1. Авестода жер-суў ҳаққындағы тәлийматлар
2. Ғәйемги дәўирдеги Орта Азияда жер-суў қатнасларының пайда болыўы хәм раўажланыўы
3. Қарақалпақстан аймағындағы жер-суў қатнаслары

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Базарбаев Ж., Хожаниязов Ғ., Базарбаев Р. Ғәйемги окс дәрьясының төмениндеги зардуштлиқ дининиң излери Н. 2007
2. История государственности Узбекистана Т. 1, Т. 2009
3. Исломов А., Эгамов Э. Иқтисодий таълимотлар тарихи Т. 2003
4. Муфтайдинов Қ., Йулдошев Қ. Шарқ иқтисодий таълимотлар тарихи Т. 2002
5. Кобзева О.П. История Узбекистана часть первая Т. 2004
6. Якубов М., Абаев С. «Авесто» - улыўма инсаный қәдирият Н. 2008
7. Сарыбаев К. Возникновение и первоначальное развитие орошаемого земледелия в низовьях Амударьи Н. 1990

Ғәйемги Орайлық Азия халықлары эрамыздан бирқанша алдын раўажланған. Буны дүньядағы ең әйемги динлердин бири – Зардуштийлик дининиң муқаддес китабы есапланған «Авесто» дәлийиллейди. Онда баян етилген идеялар ата-бабаларымыздың әйемги тарийхын, жасаў тәризин, дәстүр хәм үрп-әдетлерин, тәбият хәм жәмийет ҳаққындағы билимлерин терең үйрениўге хызмет етеди. Ол тыныш-татыў турмыс кешириўге, мийнетке, дийқаншылыққа, шарўашылыққа жағдайлы болыўды уқтырады.

Мийнеттиң дийқаншылық хәм шарўашылық түрлери менен бәнт болыўды нәсиятлайды. Материаллық турмысты, өмирди жақсылаўға урыныўды жаўызлыққа қарсы гүрес деп есаплайды. Зардуштийлик дининде тың жерлерди ашып, оны бағы-бостанға айландырыў хәр бир инсанның ўазыйпасы деп, керисинше бағлар, егинзарларды, суўғарыў жапларын бузғанлар үлкен гүнаға қалады. Зардушт өз тәлийматы менен инсанларға дослықта жасаўды, хадал мийнет етиўди үйретпекши болады.

«Авесто»да баян етилиўинше атыз жерди тап қызды сүйгендей сүйиў керек, оған жақсы туқымлар себиў, оның мол өним бериўин дәстүрге айландырыў керек. Ахура-Мазданың көрсетпесине муўапық «жерге жақсы хәм күшли туқым сеппек» дүньядағы ең зәрүрли нызам болып есапланады. Ол «жас келин ерине перзент инам еткениндей, атызда оны шеп хәм оң қолы менен, қалыўсыз ислеген хәм сүйген адамға мол-мол өним бередиди. Исленбеген хәм егилмеген жер ерсиз хәм перзентсиз жаҳил қыз сыяқлы бахытсыздур. Қыз жақсы ерди арзыў қылғанындай жерде жақсы дийқанға интизар». Бул сөзлер зардуштлиқ дүньяға көз қарасының қаншелли оптимистлик руўхта екенлигинен турмысқа белсене қатнас, инсанның

дөретиушлик күдиретине исениу туйғыларының күшли болғанлығынан дәрек береді.

«Авесто»да «...жерге жақсы, жақсы дән себиуден артық сауап ис жоқ...» деп, халық хожалығы тарауында дийханшылықтың айрықша әхмийетли кәсип екенлигин көрсетип береді. Қорық хәм боз жерлерди өзлестириу, оны жәмәет ортасында әдалатлы бөлистириу ең сауаплы ислерден есапланған. Шығармада азық-ауқат таярлау, үй хайуанларын хәм шаруа малларын көбейтиуге айрықша итибар қаратылған.

«Авесто»да жер, суу, хауаны патаслау ауыр гүна есапланады. Бундай ибратты тастыйықлау бүгинги әуладларды да тәбиятқа, қоршаған орталыққа жауызларша байланыста болмауға шақырады.

Билим бериу әмелий мақсетлерге бағдарланған. «Балалар жаслық пайытларынан-ақ ағаш нәлин отырғызыу, үй хожалық куралларын жасау, жерге ислеу бериу хәм шаруашылық пенен шуғылланыуға үйретилиуи шәрт» - деп көрсетиледи.

«Авесто» да экология мәселелерине яғный тәбиятты, жер суу, дарак өсимлик, жануарларды әзизлеу, жерди ислетиу, сууғарыу бағ-бақшалар қылыуға, шаруаны әсиресе жылқышылықты жолға қойыуға, сууды муқаддес тутыуға айрықша итибар берилген.

Хәуиз, қудық, жап сууларын иплас қылыуға қарсы арнаулы гүрес алып барылған, өзек яки жап бойларына мал бағыуға рухсат етилмеген, қудық хәм хәуиз сууларын иплас қылғанларға үлкен жәрийма салынған.

«Авесто» да сууды патас гүзеге қуйғаны ушын дүрре урыу менен жазалаған. Бабаларымыз арасында сууды кәстерлеу, «Суу жоқ жерде өмир жоқ», «Сууға түпирме» деген нәсийхатлары усиннан таралған.

Бизиң елимизде сууға байланысly көплеген үрп-әдетлер бар. Олардан елде суусызлық уақытта дәрья ултанына қурбанлық сойылады. Кеш болғаннан баслап хаялларға сууға барыу қадаған етиледи. Себеби суу периси бар олар хаялларға зыян келтиреді деп түсиндиреди. Суудың қудиретлиги неке сууында көринеди. Неке суу ишиу ант ишиу менен теп-тең деп түсиндириледи. Суудан қорқыу, оның жолына қурбанлық шалыу, кейин-ала қурбанлық орнына қууыршақ таслау хәзир де ушырасады.

«Авесто» бизиң журтымызда оғада ерте дәуирлерде мәмлекетшиликтің, сиясий хәм ҳуқықый нормалардың, өз заманына ылайық сиясий системаның қәлиплескенлигинен дәрек береді. Ахурамазда образы мәмлекеттиң басшысы сыпатында сәуленсе, оның алты жәрдемшиси үәзирлердиң үазыйпасын атқарғанлығын көремиз: Солардың төртиншиси, Испандармант-жердиң ҳүкимдары, дийқаншылық оның қарамағында болады. Бесиншиси Әурдат-суу ҳүкимдары, суу хәм оның менен байланысly жұмысларды басқарыушы.

«Авесто»ның оғада терең философиялық пикирлеринен бири инсанларды мийнет етиўге, өз қоллары менен материаллық байлықларды жаратып, тоқшылықта жасаўға үгитлеўи болып есапланады. «Авесто» тәлийматында мийнет әдеп-икрамлылықтың, саламатлықтың негизи деп есапланады. Китапта айтылыўынша инсан шарўаның көбейиўине, жайлаўлардың гүллеп-жаснаўына жәрдем бергенде ғана, дийқаншылық хәм суўғарыў ислеринде ықлас пенен мийнет еткенде ғана қудай ямаса оның жәрдемшилериниң хұрметине ылайық болады.

Орта Азия қолай ықлым шараятлары себепли мәдений өсимликлер келип шыққан жети тийкарғы орайлардың бири болып қалған. Булар Киши Азия, Иран хәм Афғанстанның ишки таўлықлары, Арқа-батыс Хиндистан, Кавказ хәм Орта Азияны өз ишине алған Қубла-батыс Азия. Академик Н.И.Вавиловтың пикири бойынша, өсимликлерди тәрбия қылыў усыллары таўларда пайда болған, кейин ала ири дәрьялы далалықларға өткен. Бул жерде дәслепки дийханшылық цивилизациялары пайда болған. Қум басыў кәўпи Орта Азия халықларын суўғарылатуғын мәдений жерлердиң хәр бир бөлегин сақлап қалыў ушын тынбай мийнет етиўге үйреткен. Ирригация қурылысларын қурыў, мәдений жер майданларын хәм көклемзарлықларды кеңейтиў, бағлар пайда етиў Орта Азия халықларының бул жердеги цивилизация тарийхындағы тийкарғы тәшўиши еди.

Тексерий хәм изертлеўлер нәтийжесинде эрамыздан алдыңғы бес мың жыллықлардың басларына келип Орта Азия аймағында жасаған кәўимлер арасында мәдений өсимликлерди өсирийге өте баслағаны хәм болғанлығы анықланған.

Орта Азия халықлары арасында отырықшы турмыстың басланыўы хәм дийқаншылық мәдениятының жүзеге келиўи мәселесин ең биринши баянлай баслаған жазба дереклердиң бири эрамыздан алдыңғы VIII-VII- әсирлерде жаратылған зардуштийликтің муқаддес китабы «Авесто» болып есапланады.

Әйемги дәўирдеги ата-бабаларымыз турмысының пәраўанлығы хәм жақсы жасаў дереги ең әўели суўда деп билген. Суўғарыў тармақларының бекем, жақсы тәртипте сақлап турылыўы болса, он, жүз мыңлап адамлардың пидайы мийнети арқасында әмелге асыўы мүмкин еди.

Бронза әсириниң хожалық тараўында ерискен үлкен жаңалықларынан бири, әйемги дийқаншылықтың кең таралыўы хәм б.э. шекемги II мыңыншы жыллардың 2-ярымында шарўашылықтың дийқаншылықтан ажыралыўы болады. Адамзаттың дийқаншылықта жабайы өсимликлердиң дәнлерин жыйып-терип, оларды қолда өсирийди үйрениў көп мыңлаған жылларға созылады. Илимпазлардың пикиринше, мәдений дақылды өсирип өндирий б.э. шекемги VIII-VII мыңыншы жыллары, ең дәслеп Киши Азияның таўлы районлары етеклеринде болды. Б.э. шекемги VI-V мыңыншы жыллары

Түркменстанның кубласында Көпеттаў етегинде келип шығып, кейин Орта Азияға таралады. Дийқаншылық пенен бир қатарда мал шарўашылығыда пайда болады. Дийқаншылық топырағы қунарлы, суўы жетерли хәм тәбийғый-экологиясы жағдайлы орынларда раўажланады. Ал, жери дийқаншылыққа қунарсыз хәм арқа районларда кеңслик жерлерде мал шарўашылығы өседи.

Алтын тепе, бронза дәўириндеги ең әйемги қала болған, Түркменстанның кубла районларындағы, Таджен хәм Мурғаб дәрья алаплары, географиялық жақтан жүдә қолайлы болғаны ушын, бул жерде дийқаншылық, өнерментшилик раўажланып хәм ең әйемги цивилизация бесиклерине айланады. Өзбекстанда бронза әсириниң естеликлери Сурхандәрья хәм Зарафшанның төменги бойларында табылып изертленген. Сурхандәрья ўәлаятындағы Шерабад, Бандихан, Миршадм мәканларда жасаўшы қәўимлер суўғарып дийқаншылық еткен хәм өнерментшилик пенен шуғылланған.

Бронза дәўиринде үлкен аталар басқарған руўлардың өсиўи, дийқаншылық, балықшылық, шарўашылық, өнерментшилик өниминиң өсиўи хәм үлкен шаңарақлардың көбирек байлық топлаўына алып келеди.

Орта Азияда социаллық, экономикалық раўажланыў Ахаманийлер дәўиринде жәнеде даўам етти. Бул дәўирде халықтың отырықласыўы даўам етти хәм әсте-ақырын халық жасайтуғын ири-ири пунктлер пайда бола баслады. Бул ўақытта адамлардың азық-аўқат пенен тәмийинлениўи де орайласқан болып, олар улыўма тәризде әмелген асырылған. Ирригация хәм суў сақлағышларын қурыў, аўыл хожалығын раўажландырыў жумыслары да жәмәет тийкарында алып барылып, оларға жәмәет ақсақалы басшылық қылған. Сол нәрсеге айырықша әхмийет бериў лазым, Орта Азия да усы ўақытларда ирригация, жерди ислеў хәм оны жасалма жол менен суўғарыў мәселесинде дүньяда жетекши орынларды ийелегенлигине тарийх гуўалық берип турыпты.

Айырым илимпазлардың көрсетиўинше ирригация хәм жерди жасалма түрде суўғарыў, Орта Азиядағы ири дәрьялар қуятуғын тегис жерлерди өзлестириў, егин егилетуғын жерлерди қайтадан ислеў барысындағы жобалы иләжлар ең әўели эрамыздан алдынғы VI-IV әсирлерде басланған. Бирақ бул орында және бир нәрсеге итибар бериў керек Орта Азия аймағында ирригация хәм басқа суў сақлағышларын қурыў жоқарыда көрсетилген дәўирден басланған екен деген жуўмақ шықпаўы керек, ал үлкемизде бундай ислер буннан бир қанша илгери басланған.

Бундай қурылыслар Хорезм, Мағиян, Ферғана, Ташкент оазислеринде көбирек ушырайды. Ири дәрьялардың төменги бөлимлеринде суўды иркип

қалатуғын хәм халықты хәр қыйлы тасқынлардан қорғайтуғын қурылыстарда қурыла басланған.

Ирригация ислерин қурыўда топланған бай тәжрийбе кейин ала бул үлкеде дийқаншылық, улыўма аўыл хожалығының гүллеп раўажланыўын тәмийинледи, өним алыўда турақлылықты жүзеге шығарды.

Соның ушында халық жасайтуғын орынларда суў сақлағышларды қурыўға айырықша итибар бере баслады. Орта Азиядағы мәмлекетлерде эрамыздан алдынғы VI-IV әсирлерде интенсив түрде жерди суўғарыў тәжрийбеси топланды. Соның ишинде, Термиз хәм оның этирапындағы бай, хасылдар жерлерди суўғарыў мақсетинде Сурхан дәрьясынан Занг каналы қурылды. Зартепе қалашасында болса ири ирригация системасын басқарыў орайы шөлкемлестирилген. Бул каналдың ени 10 метрден ибарат болып, оны қорғау ушын арнаўлы қорғаныўлар қурылған. Вахш оазисинде 40 мың гектар жерди суўғарыў имканиятына ийе болған еки ири қурылыс қурылған.

Археологиялық қазылмалар хәм жазба дереклердиң хабар бериўинше, усы дәўирде ең раўажланған мәмлекет болған Бактрияның сол дәрежеге жетиўине тек ғана ирригация қурылыстарын үстин дәрежеде раўажландырғанлығы хәм аўыл хожалық мәдениятын жетилистирилгенлиги ақыбетинде ерискен. Халчаян, Зартепедеги монументал қурылыстар жоқарыдағы пикиримиздиң дәлийли болып есапланады.

Әдебиятларда көрсетилиўинше, аўыл хожалығы Орта Азияда айырықша Кушан мәмлекети дәўиринде жәнede раўажланған. Кушанлар патшалығы дәўиринде жәмийет тийкарын әйемнен дийқаншылық қылып келген урыў ямаса аўыл жәмәәтлери қураған. Хәр бир жәмәәт хүкиметке салық төлеў менен бирге әскерликке хызмет қылыў, салмалар қазыў, қала қурылысы ушын өз хожалығынан адам ажыратыўы лазым болған. Өзбекстан хәм Тәжикстан аймақларында алып барылған археологиялық қазылмалар бул жерлерде көплеп қурылыстар қурылғанлығын, суўғарыў хәм өнерментшилик ислери раўажланғанлығын көрсетеди.

Кушанлар империясы ақырларында суў дигирман, жерлерге суў шығаратугын шығыр ойлап табылған. Бул дәўирде социаллық турмыста аўыл басқарыўшысы болған дийқанлардың абрайы бәлент болған. «Дехқон» - сөзи «дех» - аўыл, «қон» - басқарыўшы, яғный аўыл басқарыўшысы демекдур. Жерди өз қарамағына алған дийқанлардың қуллары, бағлары, шарўа маллары болған. Хәтте олар саўда өнерментшиликтиңде бас-қасында болған.

Қарақалпақстан жеринде бронза дәўиринде еки археологиялық мәданиятты пайда еткен қәўимлер жасайды. Булар Суўжарған хәм Тазабағжап мәданияты болып есапланады.

Суўжарған мәданияты б.э.ш 2 мыныншы жыллар ортасында Орта Азияның қубла районларында дийқаншылық пенен шуғылланып, қоңсы

қәуімлер менен экономикалық-мәдени байланыста болып жасаған қәуімлердің бір топары Әмиўдәрьяны өрлеп келип, Ақшадәрья дельта бойындағы Келтеминардың урпақлары менен араласып хәм Суўжарған мәдениятын пайда етеди. Қубла Арал жерлери, қубладағы дийқаншылық орайлары менен арқадағы кең далалықта жасаған көшпели шарўалар арасында жайласқаны ушын, қублалылардың мәдени тәсири көшпели қәуімлерге хәм Қубла Арал халықлары арқалы өткен. Суўжарғанлылар, суўғарып дийқаншылық етеди, шарўашылық хәм балықшылық пенен де шуғылланады. Оларда өндирийўши хожалық түри өмир сүреди. Суўжарған мәдениятына тийисли естеликлерге: Қамыслы 1,2, Жанбас 6, Базар 1,2 хәм Қаўынлы 1 жатады.

Бизиң эрамызға шекемги XV әсирде, Суўжарғанлылар менен иргелес Тазабағжап мәденияты пайда болады. Тазабағжап мәдениятының пайда болыўына б.э.ш. 2 мыңыншы жыллары Қубла Арал бойларына, жергиликли халықлар арасына Қубла Урал бойларында Сруб мәдениятын пайда еткен, Батыс Қазақстанда хәм Сибирде шарўашылық пенен шуғылланған қәуімлердің араласыўы себеп болады. Нәтийжеде Тазабағжаплылар, Евразиядағы бронза мәдениятын пайда еткен халықлар қурамына араласады. Евразияның көшпели қәуімлери, мал жайлаў излеп хәм Орта Азияның қубла районларына араласады. Соның менен бирге, Тазабағжаплылар, Орта Азияның қубла районларындағы отырықшы дийқаншылық мәдениятын пайда еткен халықлар менен де байланысын үзбейди.

Тазабағжаплылар бронза әсиринде Әмиўдәрьяның ески тармағы Ақшадәрья дельта бойларында суўғарып дийқаншылық еткен. Дийқаншылық егинлерин суўғарыўда Әмиўдәрьяның тасқын суўларынан пайдаланады. Дийқаншылықта тәжирийбелер топлап, гүлше атызларға, салмалар арқалы суўларды апарып, жап қазып хәм егислик жерлердің көлемин кеңейтеди. Дийқаншылықтың қазып, егислик жерлердің көлемин кеңейтеди хәм дийқаншылықтың өнимин арттырады. Қарақалпақстандағы бронза дәуириндеги қазып изертленген естеликлерге Жанбас 21-30-33, Қабат 3, Анқа 5, Көкше 16-19 хәм басқалар киреди.

Бронза дәуириниң соңғы басқышында б.э.ш. IX-VIII әсирлерде Қарақалпақстан аймағында Әмирабад мәденияты қәлиплеседи. Әмирабадлылар, Тазабағжаплылардың дәстүрин даўам етеди. Олардың хожалығы комплексли болған, дийқаншылық, шарўашылық, балықшылық хәм өнерментшилик пенен шуғылланады. Олар әдеттегидей каналлар қазып, дийқаншылық пенен шуғылланған хәм мал баққан. Әмирабад мәдениятына тийисли естеликлерге: Базар 1, Қаўынлы 1, Көкше 1, Үстиртте Қарақудық, Сулама хәм басқалар киреди.

Б.э.ш. VII-VI әсирден баслап Қарақалпақстан аймағында темирди хожалықта пайдаланыў кең тарқалады. Темирди хожалықта пайдаланыў нәтийжесинде өндирис тараўлары кеңейди. Өндириўши күшлер өседи. Ерте темир дәўиринде Әмиўдәрьяның шеп тәрәпинде Гүзелиқыр мәденияты, Әмиўдәрьяның бурынғы делтасы Узбой бойларында Күйусай мәденияты пайда болады. Каналлар қазылып, дийқаншылық тараўы кеңейди, дийқаншылықтың өними артады, мал шарўашылық, өнерментшилик хәм балықшылық раўажланады.

Б.э.ш. IV-II әсирлерде Қарақалпақстан хәм Хорезм ўәлаятында жасаған халықлардың экономикасының тийкары аўыл хожалығы, өнерментшилик хәм саўда болған. Дийқаншылық егинлери суўғарылып егилген. Әмиўдәрьядан саға алып, Жанбасқала, Базар қала тәрәпке аққан Қырық қыз хәм Жеке Парсан каналлары Жанбас қала хәм Базар қала дийқаншылық орайларын суў менен тәмийинлеген. Гәўҳара каналы Гүлдирсин, Қыят қала дөгерегин суў менен тәмийинлеп Топырақ қала хәм Қазақлы жатқан дөгерегиндеги елатлар Ташқырман каналы арқалы суў ишкен. Әмиўдәрьяның шеп тәрәпинде Хайканик (Палўан жап), Хазарасп, Кердаранхас хәм Мадра суўғарыў системалары ислейди.

Аўыл хожалығында көбирек дәнли егинлер болған. Тары, арпа, бийдай, ал техникалық егинлерден пахта хәм зығыр еккен. Булардан басқа жоңышқа хәм мәш егилген. Бағшылық хәм палыз егинлерин егий кең таралған. Жүзимгершилик кең раўажланған. Мийнет қураллары ретинде өгиз жеккен гүнде, мала, бел, кетпен хәм орақлардан пайдаланған. Дәнди унға айландырыў ушын жалпақ таслардан исленген дән унтағышлар қолланылған.

3-тема Ерте орта әсірлердегі жер-суу қатнастары Жобасы

1. Ислам диніндегі жер суу хакқындағы тәлийматлар
2. Әййемги дәўирдегі Орта Азияда жер-суу қатнастарының пайда болыуы хәм раўажланыуы
3. Қарақалпақстан аймағындағы жер-суу қатнастары

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи Т. 2000
2. История народов Узбекистана т. 1, Т. 1992.
3. Муфтайдинов Қ., Йулдошев Қ. Шарқ иқтисодий таълимотлар тарихи Т. 2002
4. Мамбетуллаев М., Туребеков М., Юсупов О. Қарақалпақстан тарийхы Н. 2010
5. Сарыбаев К. Возникновение и первоначальное развитие орошаемого земледелия в низовьях Амударьи Н. 1990
6. Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана Н. 1995.
7. Раззоқов А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи Т. 1994.
8. Хоразм тарихи 1 жилд Урганч 1996.

Соңғы жылларда Орта Азияда хәм қоңсы аймақларда алып барылған тарийхый-археологиялық изертлеулер нәтийжесинде бул регионның Әййемги Шығыс цивилизациясының қәлиплесиуи хәм раўажланыуында өзине тән орын тутқанлығын көрсетиуши көплеп дәлийиллеуши затлар пайда болмақта. Бул ўазыйпаларды табыслы шешиўде Орта Азиядағы жер-суу қатнастары тарийхында жетерли дәрежеде үйрениу зәрүр болып есапланады.

«Қуран» ның хәр бир аяты бенделерин пәкликке, ийманға шақырады. Муқаддес «Қураны Кәрим» инсанларды хадал мийнет етиўге, үнемшил болыўға, меҳир-ақыбетке, хадаллыққа шақырады.

Ҳадисте дийханшылық қылыў, адамлар ушын саўап ислер қылыў, жерлерди ижараға бериў шәртлери де әййемнен Мәдинада жерлерди ижараға бериў кең қолланылған, гиреўге қойыў жол-жорықлары хакқында жазылған. Буннан көринип турғанындай, хәзирги ўақыттағы дийханшылықты шөлкемлестириў, жәмийет мәпи жолында саўап хәм қалыс ислерди қылыў, жерлерди белгили тәртип қағыйдаларға тийкарланып ижараға бериў, биреўге гиреўге нәрсе бериў сыяқлы турмысымызда кең қолланылып атырған үрп-әдетлеримиз өзиниң бир неше мың жыллық тарийхый тийкарына ийе екенлигине гуўалық бередиди.

Дийхашылықтың раўажланыуы ушын пайдаланылмай атырған жерлерге ислеу берген хәм ийесиз жерди мийнет, ақша сарыплап абат қылған инсанлар экономикалық жақтан хошаметленгенлиги итибарды тартады. Ҳадисте

көрсетилиўинше «Кимдур ийесиз жерди абат қылса (ямаса өзлестирсе) ол усы жерге басқаға қарағанда ҳақлыдур» деп көрсетиледи.

Адамлар әйемнен салма бойларына дарақ хәм егинлер егип олардан хәр қыйлы керекли нәрселерди таярлап пайдаланған. Дийханшылықтағы бундай исбилерменлик жұмысларынан хәзирге шекем аўыл хожалығында кең қолланылып келмекте хәм дийханларымыз оларды жетилистирип бармақта.

Рәўиятлар тийкарында ҳадал мийнет қылыў тиришилиқ қылыўдың бирден-бир дереги деген тийкарлы философиялық пикир жатады хәм хәр бир инсанды мийнет қылып тиришилиқ етиўге шақырады. Хадисте көрсетилиўинше «Қолыңызға арқан алып, бир баў отын терип сатсаңыз, Алла таала сол бир баў отын ушын жүзиңизди гедейлик қылып жүзи қара болыўдан асырап қалады, бул – адамларға қол созып, олар береме ямаса жоқпа деп тилемшилиқ қылғаныңыздан жақсыдур».

Хадал мийнет, дийхан, өнерментлер мийнети хұрметленеди, барлық байлық сол тийкарда пайда болыўы уқтырылады. Ислам қағыйдасында «Дәрья бойында тәхәрет қылсаңызлар да суўды ысрап қылмаңлар» сыяқлы қағыйдалар хәзирги дәўир экономикасы хәм экологиясы ушын да әхмийетли.

Қураны Кәримдеги экономикалық идеяларды бир неше топарға ажыратыў мүмкин. Олардан бири ең әўели, хадал мийнет, әсиресе дийхан, шарўа, өнерментлер мийнети хұрметленеди, маңлай тери менен хадаллық тийкарында турмыс кешириўге шақырады, барлық мийнеттиң тийкары мийнет етиўге уқтырады.

Ерте орта әсирлерде аўыл хожалық өнимлерине болған талап артып, қалалардың этирапындағы аймақлар барған сайын кеңейе барды. Нәтийжеде мәмлекеттиң экономикалық турмысында беккем шийки зат дереги сыпатында аўыллардың қәдир қымбаты жоқарылап бир тәрептен жерге соның ишинде дақыл егилетуғын майданларға болған көз-қарас, әсиресе оларға ийелик етиў дәстүрлери кем-кемнен өзгере баслады. Екинши жақтан отырықшы дийқан халық пенен шарўа қәўимлери арасындағы байланыслар жақсыланып мәмлекеттиң далаларында таў етеги жерлеринде жасаўшы көшпели хәм ярым көшпели халықтың отырықласыўы күшейди. Усының нәтийжесинде дийқаншылық ушын жарамлы, суўғарылып егилетуғын жерлерге болған талап барған сайын өсип барды.

Самарқанд, Бухара, Қашқадәрья хәм Ташкент ўәлаятларында алып барылған археологиялық изертлеўлердиң нәтийжесинде анықлаўына қарағанда V-VI әсирлерде дийқаншылық егилетуғын районлардың айналасына келип орналасқан көшпели ефталий қәўимлериниң отырықласыў күшейеди. Буның ақыбетинде суўғарылып егилетуғын жерлерге болған талап артады. Дәрья алапларын бойлап үлкен киши суўғарыў каналлары қазылып, мың-мыңлаған гектар жаңа жерлер өзлестириледи. Суўғарылып егилетуғын дийқаншылықтың кеңейиўи менен ирригация техникасы раўажланады.

Ерте орта әсірлерде Шыршық дәрьясынан Зоғарық, Бозсуў, Анхор хәм Калкауз сыяқлы ири суўғарыў тармақлары қазылып, Шаштың егиншилик майданлары оғада кеңейген. Бул дәўирде Шаш оазиси толық қәлиплесип ол 50 ге шамалас суўғарыў шақапшаларының жәрдемінде суўғарылған. Дийқаншылығы көбинесе арпа, бийдай хәм тары егиўден ибарат болған.

Дийқаншылық хожалығының ерте феодал қарым-қатнастарының тезлесіуи, көшпели кәўимлердің отырықласыуының күшейіуиниң арқасында егислик жерлерге болған талап артып барды. Дийқаншылық егилетуғын жерлер кеңейди. Суўы мол хәм көп тармақлы каналлар қазылып, дийқаншылық оазислериниң суў менен тәмийинлениуи түп тийкарынан жақсыланды. Таў етеклериндеги жерлерге суў апарылып жаңа жерлер өзлестирилди. Аўылларда «көшки», «сарай», «қорған» хәм «қорғанша» атлары менен кең танылған бекинисли турақ жайлар бой тикледи. Жазба дереклер айтылыяына қарағанда Бухара қаласының тек 3 суўғарыў тармақларын жағалай 4 мың сарай бой тиклеген. Көшкили хәм сарайлы қорғанларда ақ суўек дийқанлар, ал киши қорғаншаларда дақыл егиў менен шуғылланатуғын мийнеткеш халық жасаған хәм өзлериниң душпаннан қорғаған.

Араблар басқыншылығы дәўирінде Орта Азия аўыл хожалығында сыпатлы өзгерислер пайда бола баслады. Үлкемизде ирригация хәм басқа суўғарыў тармақларын қурыў технологиясын жақсы билетуғын егиў техникасын жетерли, илимий тийкарда әмелде асыра алатуғын мағлыўматлы, билимли адамлар көп болған, бул жерде әйемнен дийқаншылық кестесин билген. Сол ўақытларда Қытайдың көплек саяхатшылары Орта Азия аймағы, оның тәбийий хәм ықлым шәраятты, социаллық-экономикалық, сиясий хәм де мәдений турмысы менен қызыққан. Соның ишинде, усы саяхатшылардың бириниң қалдырған мағлыўматларында, хәзирги әўлийе ата хәм Пишпек этирапында жасаған халық дийқаншылық пенен шығылланған. Бул жердеги халықлар ортасында айырықша пахта таласынан тоқылған хәр қыйлы гезлемелер кең тарқалған. Араблар басқыншылығы алдында үлкемизге саяхат қылған және бир Қытай саяхтшысы Сон Юн да хәзирги Орта Азия аймағында дийқаншылық мәдениятының раўажланғынлығын айтып өтеди. Оның айтыуынша Тохарстан, яғный хәзирги Тәжикстан хәм Өзбекстанның Сурхандәрья ўәлаятларында ирригация тармақлары жүдә раўажланған. Дийқаншылық мәденияты жоқары дәрежеге көтерилген.

Араблар Маўараўннахрдың экономикалық турмысын өз қолларында услап турыў ушын бул жерде де Сасанийлердің салық салыў тәртибин енгизеди. Бул тәртип бойынша егислик жерлердің 0,20-0,25 процент муғдарында хираж, яғный жер салығы жыйнап алынатуғын болған.

IV-V әсірлерде ишки сиясий хәм социал-экономикалық кризистен кейин Орта Азияда, соның ишинде Арал бойларында ертедеги феодаллық өндирис қатнасықлары қәлиплесе баслайды. Феодаллық өндирис қатнасықлардың өсиуи менен үлкен қалалардан турмыс көбирек аўыллық елатларға өтеди. Жәмийетти көбирек өндирис қуралларға жерге ийе болған ири жер ийелери бөлинип шығады.

Олар жәмийеттің саясий турмысында үлкен абырайға ийе болып, мал-мүлк, аўыл ақсақаллары, урыў хәм қәўим басшылары сыпатында танылады. Соның ушын да заманның, елдің дәстүри бойынша нызамлы рәўиште жерлердің бир бөлеги аўыл хәмелдарларының қараўына өтеди хәм жерлер олардың мийраслық мүлкке айланады. Ерте орта әсирде ири жер ийелери болған ақсүйеклер «дийқан» яғный «аўыл хәкими» деген ат пенен танылады.

VII-VIII әсирлерде Хорезмде дийқаншылық елатлары үлкен каналлардың тармақлары болып жайласқан. Дийқан аристократлар яғный үстем класс ўәкиллериниң хәўлилери канал жағаларына жақын жайласып, хәм суўғарыў тараўларын қадағалап отырған. Хәўлилердің бундай жайласыўы жәмийетте аўыл қәўимлериниң социал-экономикалық қатламларға бөлинип олардың ишинен ири жерлерге ийе болған дийқан-феодаллардың бөлинип шыққанлығынан дерек береді. Жәмийеттің тийкарын ерикли дара хожалықлар тутқан.

Дийқаншылық афригийлер дәўиринде Хорезмнің экономикалық, жәмийетлик турмысы хәққинда жазба мағлыўматлар жүдә кем. Халықтың хожалығы хәм турмысы хәққинда араб тилинде жазба мағлыўматлар IX-XI әсирлерге туўра келеди. Хорезм оазиси халқының, ерте орта әсирдеги экономикалық хәм жәмийетлик турмысы хәққинда мағлыўматлар археологиялық қазып изертлеўлер нәтийжесиндеги табылмалар болады. Ерте орта әсир феодал хәўлилериниң мәдений қатламларынан табылған аўыл хожалық егинлериниң туқымларына қарағанда VI-VIII әсирлерде олар аўыл хожалық егинлериниң жүўери, бийдай, арпа, салы, техникалық егинлерден пахта, темеки, жоңышқа, тут ағашларының бақшылықта шийе, ерик, алма, қәрели, шабдал хәм анар еккен.

IV-VI әсирлерден баслап аўыл хожалық егинлердің өнимлерин арттырыў ушын силитраны төгин ретинде пайдаланған. Әсиресе, гөне жайлардың дийўалларын, гербишлерин атызларға шығарған. Бундай илажлар аўыл хожалығынан жетерли өним жетистириўге мүмкиншилик туўдырған. Аўыл хожалық қураллары ретинде бел, кетпен, орақ, жүзимлерди кесетуғын темир қайшылардан, пышақ пайдаланған. Жерди пазналы, ағаш гүнде қосларға ешек, өгиз қосып айдап егислик жерлерди аўдарған, гейде кетпен, бел менен де аўдарып егин еккен. Дийқаншылық Әмиўдәрьядан саға алған каналлардан суўғарылған.

Кердерлилердің экономикасының баслы тараўы дийқаншылық болады. Олар Әмиўдәрья дельтасы бойларын, Шортанбай, Қуўаныш жарма жағаларын салыстырып, бийдй, жүўери, арпа, мәш хәм тары егеди. Аўыл хожалық мийнет қураллары гүнде, бел, кетпен, орақ, балта хәм басқа әсбаплар болған. Мийўе ағашларынан ерик, шабдал, шийе хәм палыз егинлеринен қаўын, ғарбыз, асқабақ хәм басқаларды еккен. Әмиядәрья дельтасы алабында жүзимгершиликте раўажланған. Хайўан қала хәм Дарсан қала естеликлериниң мәдений қатламларынан табылған мийўе ағашларының шаңғалақлары хәм жүзим дәнелери бизиң айтқанымыздың дәлийли болады.

Қубла Арал бойы қалаларында еки реет болған саяхатшы Абу Хамад ал-Гартани (1135-1136 жж.) «Қубла Арал бойында мазалы ақ хәм қызыл

жүзимлер көп, оларды қыста асып сақлайды. Алма, алмұрт хәм анар қала базарларының көркін шығарып турады» деп жазып қалдырады. Саяхатшының бул пикири Кердер ұәлаятына да тийисли.

4-тема IX-XIII әсирлердеги орайласқан мәмлекетлердеги жер-суў

қатнаслары

Жобасы

1. IX-XIII әсирлердеги экономикалық идеялар
2. IX-XIII әсирлердеги Орта Азиядағы жер-суў қатнаслары
3. Монғоллар дәўириндеги жер-суў қатнаслары
4. Қарақалпақстан аймағындағы жер-суў қатнаслары

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Муфтайдинов Қ., Йулдошев Қ. Шарқ иқтисодий таълимотлар тарихи Т. 2002
2. Буниедов З. Ануштагин Хоразмшахлар давлати (1097-1231)Т.1998
3. Жаббаров И. Буюк хоразмшохлар давлати Т. 1999
4. Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиега саяхати Т. 1993
5. История народов Узбекистана т. 1, Т. 1992.
6. Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана Н. 1995.
7. Хоразм тарихи 1 жилд Урганч 1996.

X-XII әсирлерге келип Орта Азия алдыңғы социаллық ойшыллардың Шығыстағы ири орайларының бирине айланды. Орта Азия Европаны Азия менен байланыстырыўшы ири материаллық, мәдений хәм саўда орайына айланды. Бул процесслер бир-биринен мыңлап шақырым узақлықтағы мәмлекетлер, халықлар ортасындағы экономикалық қатнасықларды кәлиплестирди.

Усындай илимпазлардан бири Ибн Сина болып, оның шығармаларында «мийнет бәлистирилиўи» не үлкен итибар қаратылады. Бәлистириў арқалы өнимдарлық асыўы хәм өнимнің сапасы жақсыланыўы дәлийиллеп берилген. Ибн Синаның пикиринше: «Хайўан тәбият инам еткен затларға қанаат қылады, адамларға болса тәбият инам еткен затлар кемлик қылады, ол аўқат, кийим-кеншек хәм үй-жайға зәрүрлик сезеди. Хайўан тәбият инам еткен затларды өзлестирип алады, адам болса өз мийнети менен өзине аўқат, кийим, жай жаратады. Усы мақсетте инсан дийханшылық хәм өнерментшилик пенен шуғылланыўы керек».

Уллы алым Беруний 150 ден артық шығарма дәреткен болып, оларда мийнет байлықтың тийкары екенлиги хаққындағы идея тийкарғы орында турады. Алым жасаған дәўирдеги қатнасықлар, ислеп шығарыўдың жетилискенлиги, саўда-сатықтың раўажланыўы, суўғарыў қурылысларының иске түсиўи усы дәўир ушын тән еди. Хорезмийдин «Илимге гилт» деген

энциклопедиялық мийнетинің бир неше болимлерин суўғарыўға байланыслы хам әсиресе суўдың кәддин көтеріў қурылысларына арнаған.

IX-X әсирлерде ири хәмелдарлардың мәмлекет алдындағы хызмети ушын жер хәм суўдан ибарат үлкен-үлкен мал-мүлклер инәм етиле баслайды. Бундай мүлклер «иқта», оған ийе болған мүлкдарлар «муқта» ямаса «иқтодор» деп жүритилген. Бул дәўирде халықтың негизги бөлеги суўғарып дийқаншылық ислейтуғын хәм мал шарўашылығы менен шуғылланатуғын еди. Әсирлерден берли жетилисип келген көп шақаплы суўғарыў тармақлары хәм хәр қыйлы суў қурылмалары жәрдемінде суяғарылып аббат етилген мол зүрәәтли оазислерде суўғарылып егилетуғын дийқаншылық мәденияты – ғәллешилик, салыгершилик, пахташылық, овош өсирийшилик, палыз хәм бағшылық жоқары дәрежеде раўажланған. Зарафшан, Қашқадәрья хам Ферғана ойпаты, Шаш, Элақ хам Хорезм оазислерінде халық дақыллардын барлық турлерин дерлик, яғный арпа, бийдай, тары, мәш, жүўери, гунжи, зығыр хәм усылар сыяқлы егинлерден зүрәәт алар еди. Самарқанд оазисінде негизги егин болған ғәлледен тысқары зығыр, кендир хәм кене дәри. Ал Хорезмде гүнжи көп егилетуғын еди. Зығыр, гүнжи хәм кене дәриден май алынған. Маўараўннахрда хәм Хорезмде бағшылық тараўы кең раўжланған. Дийқаншылық салығы - хираждан казнаға түсетуғын дәрамат мәмлекеттиң кирис-шығысының үлкен бөлимин қаплайтуғын еди. Соның ушында Саманийлер мәмлекетте дийқаншылық хожалығын раўажландырыўға улкен дыққат аўдарады. Егер әўеле олар айырым ўәлаятлар менен оазислерде суў бөлистириўди тәртипке салып, олардың суў менен тәмийинлениўин жақсылаў хәм иләжы болғанынша егислик майданларын кеңейтиўге тырысады. Суў дереклери кәддинен бәлентректе жайласқан жер майдандарына суў шығарыў ушын шығыр усаған қурылмалардан кең пайдаланған.

X әсир араб географларының тәрийиплеўине қарағанда Самарқанд районларынан сегизи Зарафшан дәрьясынан саға алған бир неше үлкен-киши жаплардың жәрдемінде суўғарылған. Ибн Хәўқалдың жазыўына қарағанда Суғды дәрьясы Бухараның шегарасына шекем тек абадан аўыллар, бағы-бостанлар хәм суўғарыў тармақлары бойлап аққан. Бухара оазиси Самарқандқа қараған кең хәм абад болған. Оазислерди суў менен тәмийинлеп турған суўғарыў тармақларын уйықтан тазалаў, есап-сансыз хәр қыйлы суў қурылмаларын ремонтлаў ушын хәр жылы бәхәрде мың-мыңлап хашаршылар қазыўға шығар еди. Каналларға бөгет басылып алынған суўды жапларға бөлип ағызып, суўды бөлистириў мәселесин қадағалаў, дийқанлардың атызларына оны жеткиликли дәрежеде жеткерип бериў ушын мурап, жойбан, пайкар усаған бир қатар халық ирригаторлары жаз бойы

жумыс ислеген. IX асирден баслап Бухара оазисинде суўды бөлистириў иси менен кала қазысының жеке өзи шуғылланған.

Солай етип, IX-X асирлерде дийқаншылықтың раяжланыўы менен суўғарыў ислери кеңейеди. Инженерлик илими негизинде қурылған ҳар қыйлы гидротехникалық қурылмалар менен куралландырылған көп тармаклы суў тармақлары пайда етиледі. Бундай өзине тән суўғарыў қурылмаларын қайта тиклеў хәм иске қосыўда бурыннан қиятырған жол бойынша ис тәжирийбесине хәм кәнигеликке ийе болған жергиликли мураплар жетилисип шығып, орта асирлердиң социаллық-экономикалық раўажланыўы дәрежесине сай тәртиплер менен нызам қағыйдаларға негизленген суў хожалығы дүзиледи.

Саманийлер дәўиринде аўыл хожалығы, жергиликли өндирис, өнерментшилиқ, саўда-сатық мүнәсибетлери, қалалар турмысы әдеўир раўажланды. Саманийлер дәўиринде күшли хәм ғәрезсиз мәмлекеттиң пайда болыўы дийханшылық, өнерментшилиқтиң раўажланыўы, қалалардың раўажланыўы өз нәўбетинде ишки хәм сыртқы саўданың және де өз-ара байланысыўына хәм раўажланыўына алып келди. Дәслеп қала хәм аўыллар ортасындағы саўда кеңейди. Екинши тәрәптен қала хәм аўыллардың қоңсы көшпели халықлар хәм басқа мәмлекетлер менен байланысы раўажланды.

Өнерментшилер өз өнимлерин сатып азық-аўқат өнимлерин сатып алған болса, өз нәўбетинде дийханлар өнерментшилиқ өнимлерин сатып алған. IX-X әсирлерде Орта Азияның экономикалық турмысында саўда-сатық үлкен әхмийетке ийе еди. Бунда көшпелилер менен шегаралас болған қалалардың әхмийети үлкен болған. Көшпелилер қалаларға келип, дийханшылық хәм өнерментшилиқ өнимлерин сатып алған, тери хәм басқа шарўашылық өнимлерин сатқан.

Саманийлерден кейинги дәўирде Қараханийлер үстемлик еткен дәўирде, олардың хәкимдарлары отырықшы турмысқа өтпеген болсада, дийқаншылық оазислериниң хәм қаланың мәдений әхмийетин жақсы түсинетуғын еди. XI әсирде Маўараўннахрда, әсиресе Зарафшан ойпатында көплеген атызлар, палыз хәм бағлар жок болды. Егислик майданлары азайып кетеди. Қараханийлердиң тәсир жасаўы ақыбетинде мал-мүкли дийқанлар жан сақлаў мақсетинде өз жерлерин таслап кетиўге мәжбүр болады. XI-XII әсирлерде мал-мүкли феодал дийқанлар жер-суў мүлклеринен хәм мәмлекетте тутқан сиясы орнынан айырылып, ири жер ийелери сыпатында жәмийет турмысында өзиниң әхмийетин пүткиллей жоғалтады. Соннан кейин «дийқан» деген ат өзиниң «аўыл хәкимин» аңлатыўшы хаслы мәнисин жоғалтып, аўыл мийнеткешлери ушын улыўма атқа айланып кетеди.

XI-XII әсирлерде Маўараўннахр хәм Хорасанда төрт түрли жер ийелиги: мүлки султаны – мәмлекет жерлери; иқта – мәмлекет тәрәпинен инам

етилген жерлер; ұақым жерлери – мешит хәм медреселерге тийисли жерлер; халықтың жерлери – жеке меншик жерлери болған. Жерлердиң барлық түрлеринде барзикар, яғный шерик дийқанлар жалланып ижараға ислеген. Бул дәуирде барзикарлар ерте орта әсирлердеги кадиварларға қарағанда азат есапланса да, бирақ олардың мойнына мәмлекет тәрәпинен түрли салықлар хәм миннетлемелер жүкленген еди. Суўғарыў тармақлары, плотиналар, жол хәм қорғанлар қурыў, оларды ремонтлаўда олардың қатнасыўы шәрт еди.

Монғоллар басқыншылығының ақыбетинде Маўараўннахр хәм Хорезмдеги дийқаншылық ўәлаятлары набыт болды. Самарқандты ишимлик суў менен тәмийнлеп турған суў қурылмасы, Мары алабындағы суў тармақлары, белгили Султанбәнт, Балхоб дәрьясына қурылған Бәнт әмир плотинасы Шыңғысханның хәмири менен бузып тасланады. Балх хәм оның районлары алты ай даўамында суўдың астында қалады. Самарқандлылар хәм Мары халқы суўсызлықтан өзге жерлерге көшип қонысласады. Үргенч қаласы суўға бастырылып толық қыйратылады. Халықтың саны кескин азайып дийқаншылық дағдарысқа ушырай баслайды.

Х әсирде Хорезмнің ири өнерментшилик, дийханшылық хәм шарўашылық орайына айланғанлығы хәм Хорезмдилердиң экономикалық жақтан белсенделигиниң тезлик пенен өскенлигин дәлийиллеўши мағлыўматлар ал-Макдиси́й мийнетлеринде де жазып қалдырылған. Ол Хорасан аймақларынан халифалық үлкелерине шығарылатуғын өнимлерди сүўретлер екен, ең узын дизимди Хорезм өнимлери ушын дүзеди:

Хорезмге 1219-жылы келген араб саяхатшысы Якуттың жазыўынша: «Мен хеш ұақыт бундай көп халық жасаған ўәлаятты көрмегенмен... Үзликсиз тығыз жайласқан, бир-бирине жақын аўыллар, жүдә көп сарайлар хәм хәўлилер, өзлестирилмеген жерлер дерлик көринбейди. Бул жерде дарақлар жүдә көп. Әсиресе тут дарақлары хәм ақ тереклер көп. Олардан халық қурылыста хәм жипек қуртын бағыўда пайдаланады. Аўыл хәм қалаларды, базарларды көргенде пүткил ўәлаятта халықтың жайласыўы бир түрде көринеди. Хорезмдей пәраўан турмыс хәм халқы тығыз ўәлаят хеш жерде болмаса керек... Хорезм халқы дүканлары толы хәм бай базарларға ийе. Базары болмаған аўыл жүдә кем ушырайды. Бул аўхал мәмлекетте улыўма тынышлық хәм қәўип-қәтерсиз қәтержамлық хүким сүргенлигинен дерек береді».

Хорезм IX-X әсирлерде экономикалық хәм мәдений жақтан раўажланған үлкелерден есапланған. Сол дәуирлерде дийханшылығы, өнерментшилиги хәм саўда ислери өсип, Хорезм халық аралық базарда да үлкен абырайға ийе болған. Хорезм қала хәм аўылларға, суўғарыў қурылысларына бай мәмлекет еди. Бул мәселелер тарийхый дереклерде хәм әдебиятларда толығырақ көрсетилген.

Хорезмде суўғарылып егилетуғын дийқаншылық мәденияты жақсы раўажланады. Айырым суўғарыя каналлары жудә улкен болған хәм хәттеки олардан кемелер жузип жүрген. Әмиўдәрьяның шеп тәрәпиндеги егислик жерлерди ири Хазарасп, Кардаранкас, Хейканик, Мадра хәм Бадак каналлары дийқаншылықты суў менен тәмийнлеген. Дәрьяның оң тәрәпиндеги Қыят каласының әтирапын суўғарған Гәўхара оннан төмениректе, дельтанын шығыс тәрәпиндеги жерлерин суў менен тәмийнлеген хәм дәрьяның аңғары бойынша қазылған Кердер каналы болған. Оның бойында Кердер, Бағдат хәм басқа елатлар жайласқан.

X әсирдеги араб географы Истахридің жазыўынша «Жейхунның суўының хәмме пайдасын Хорезм көрген». IX әсирлерде Қубла Арал бойларында соның ишинде Хорезмде дийқаншылықты шығырлар менен жер суўғарыў кең таралады. Олардың суўды көтеретуғын дигирлери – ыдыслары көплеп кумбызларда исленген.

IX-XI әсирлердеги жазба дереклер хәм археологиялық қазып изертлеўлер Қубла Арал бойы халқының хожалығының тийкары дийқаншылық болғанын дәлийллейди. Қыят, Хийўа, Хазарасп, Гурганж, Уллы Гүлдирсин, Миздахқан хәм басқада қаллардың әтирапындағы жерлер бақшылық, жүзимгершилик хәм палыз егинлери менен бәнт болған.

IX-X әсирлерде қәлиплескен феодаллық қатнастар XIII әсирдің дәслепки он жыллықларына келип өзиниң раўажланыў басқышына өтеди. Үлкен орайласқан мәмлекеттиң қәлиплесиўи экономиканың, дийқаншылықтың хәм басқа да тараўлардың тез раўажланыўына мүмкиншилик туўдырады. Бул дәўирде VII-VIII әсирлерге қарағанда халықтың саны көбейеди хәм егислик жерлер кеңейеди. Ол туўралы археологиялық естеликлердің көплиги гуўалық бередиди. Әмиўдәрьяның оң тәрәпиндеги Қабат қала естелиги хәзирге шекем сақланған. XII-XIII әсирлерде Қабат қала оазиси гүллеген суўғарыў тармақлары көп хәм халық тығыз жасаған мәдений дийқаншылық орай болған.

Қубла Арал бойлары Алтын Орда қурамына өтиў менен, XIII әсирдің екинши ярымынан баслап оның экономикасы хәм қалалар турмысы жақсылана баслады. Елдің суўғарыў тараўлары бурынғы қәддине болмаса да қайта тикленеди. Онерментшилик, дийқаншылық хәм саўда өседиди.

Дереклерде нырқ-баха ҳаққындағы мағлыўматларда ушырасады.

Хорезмдеги басқа еллерге жиберилетуғын ең әжайып өним – Хорезм ғарбызы еди. Ғарбызлар Халифа Мамун (813-833-жыллар) хәмде Восиқ (842-847-жыллар) сарайларына ишине қар салынған қорғасын қутыларда жеткизип берилген. Бундай ғарбызлар нарқы 700 дирхем болған.

Исфаханда 1 манн арпа 1/3 дирхемге сатылған. Майдаланып тартылған дән үш есе қымбат болған. Улыўма, Иранда X-XII әсирлерде 1 ратл (400

грамм) нан нырқы 1/4 дирхемнен 1/8 дирхемге шекем болған. Орташа алғанда 100 ратл дәнди 15 дирхемге сатып алыу мүмкін еді. Орта Азияда нан нырқы қоңсы мәмлекетлерге қарағанда арзанырақ болған, соның ушын нан шетке де сатылған. Мәселен, Хорезмнен 10 күнлик жол аралықта жайласқан Янгикентке Сырдарья арқалы нан алып барылған. Фарабқа шекем 20 күнлик жол еді.

Урыслар хәм өз-ара қарама-қарсылықларға қарамай IX-XII әсирлерде нырқ-баха өзгермеген.

5-тема Темур хәм Темурийлер дәуириндеги жер-суу қатнастары Жобасы

1. Әмир Темур хәм Темурийлер дәуириндеги жер-суу қатнастары хаққында тәлийматлар
2. Темур дәуириндеги жер-суу қатнастары
3. Темурийлер дәуириндеги жер-суу қатнастары
4. Жер-суудан алынатуғын салықлар

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т. 2000.
2. Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур Т. 1999.
3. Әмир Темур бийликлери Н. 1996.
4. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида марказий осие Т. 1997
5. История народов Узбекистана. Том I. Т. 1992.
6. Муфтайдинов Қ., Йулдошев Қ. Шарқ иқтисодий таълимотлар тарихи Т. 2002.
7. Ўзбекистон тарихи Т. 1999.
8. Раззақов А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи Т. 1994.

Әмир Темур хәм оның әуладлары дәуиринде орайласқан мәмлекет дүзилип, экономиканың барлық тарауларында әхмийетли табыслар қолға киргизилди. Буған дурыс таңлап алынған экономикалық идеялар хәм экономикалық сиясат жәрдем берди.

Қараўсыз жерлер ийесиз болса, ҳалиса (мәмлекет дәрәматлары хәм жерлери менен шуғылланыўшы жоқары хәмелдарлардан ибарат жәмәәт) тәрәпинен абад қылынсын. Егер ийеси болса, бирақ абад қылыўға қурбы жетпесе, оған түрли әсбаплар, керекли үскенелер берилсин, ол өз жерин абад етип алсын. Және хәмир еттим, қараўсыз қалған жерлерге керизлер қурылсын, бузылған көпирлер дүзетилсин, жаплар хәм дәрьялар үстине жаңадан көпирлер қурылсын, жол үстиндеги хәр мәнзилге рабатлар қурылсын. Жолларға гүзетиўшилер хәм сақшылар қойылсын, хәр бир рабатқа бирнеше адамды жайластырсын, оларды гүзетиў хәм сақлаў ислери солардың мойнында болсын.

Және хәр үлкеге үш үезир тайынлаўын буйырдым. Үшинши үезир келип кетиўши саяхатшылар, саўдагерлер, хәр қыйлы жол менен жыйналып қалған зүрәет хәм тағы басқаларды тәртипке келтирсин.

Әмир Темурдың мәмлекет хәм экономика тараўындағы тийкарғы пикирлери «Темур бийликлери» нде толық баян етилген.

Уллы ойшыл Әлийшер Наўайы дәретиўшилигинде де экономикалық идеялар әхмийетли орын ийелейди. Наўайы шахстың тарийхтағы ролине қатты итибар берип, мәмлекеттиң экономикалық аўхалы сол мәмлекет хәкимдарының ақыл-ойы хәм қәбилетине байланыслы деп есаплайды. Егер мәмлекет хәкимдары илимлерди, әсиресе, экономика, тарийх, философия хәм сиясий илимлерди жетик билсе, ол басқарып атырған мәмлекет абат хәм бай болады, егер кериси болса, мәмлекет жарлы хәм ўайран болады дейди.

Наўайы байлықты еки жол менен табыў мүмкин дейди. Биринши жолы – бул өз мийнети менен үнемлеп байлықты топлаў, арттырыў, жыйнаў хәм өзи тоқ жасаў. Бундай байлық топлаўды Наўайы қоллап-қуўатлайды. Наўайының пикиринше, дийханлар, өнерментлер хәм шет ел менен байланысы бар саўдагерлер жәмийетте материаллық байлық жетистириўде, дәретиўде хәм мәмлекет байлығын асырыўда әхмийетли орын тутады.

Әмир Темур дәўиринде Маўараўннахрдың дийқаншылық оазислеринде, атап айтқанда, Зарафшан ойпатында бир неше онлаған суўғарыў тармақлары қазылып, егинлердиң суўғарылып егилетуғын дийқаншылық майданлары кеңейтиледі. Жаңадан-жаңа аўыллар жүзеге келеди. Ибн Араб шахтың айтыўына қараған Темур өз мәмлекетиниң пайтахты Самарқандтың әтирапында бой тиклеген бир неше жаңа аўылларды шығыстың гөззал қалалары Дамаск, Каир, Бағдад атлары менен атайды. Себеби Самарқанд өзиниң үлкенлиги, гөззаллығы хәм қыр әтирапының абаданласқанлығы жағынан дүньядағы ең ири қалалардан да жоқары турыўы лазым еди.

Темурийлер дәўиринде де суўғарып дийқаншылық етиў хәм оның тийкары болған ирригациялық хәм мелиорациялық қурылысларға белгили дәрежеде әхмийет бериледи. Гейпара дийқаншылық оазислерин суў менен тәмийинлеў тәртипке салынады. Сахра далаларға суў шығарылып, жаңа жерлер өзлестириледи. Бул бағдарда маман дийқанлардың далаңлықлардан таза жерлерди ашыў, жер асты суўғарыў, каналлар қазып, бағ егиў хәм қараўсыз қалған жерлерди суўғарып абад етиў ушын иске асырған хәр қандай хызмети Темурийлер тәрәпинен қоллап-қуўатланды. Хәтте бундай маман дийқанлар бир-еки жыл даўамында барлық салықлар менен төлеўлерден азат етилди. Темурийлер үстемлик сүрген дәўирде суўғарыў бойынша иске асырылған үлкен жұмыслардың бири Самарқанд оазисинде Зарафшан дәрьясынан саға алған Дарғам каналының әййемги тармағы болған Ангордың қайта тиклениўи болды. Өз заманындағы ең ири суўғарыў тармағы

есаптанған бул канал арқалы Зарафшан дәрьясы сууының бир бөлеги сол дәуірде суу аспект болған Қашқадәрья оазисине апарылып, оның аяғында жайласқан егислик жерлер суу менен тәмийинленеди.

Бул дәуірге келип ирригация техникасы раўажланады. Инженерлик негиздеги хәр қыйлы суўғарыў қурылмалары иске түсириледи. Темурийлер хәм оларға бағыныўшы ўәлаятлардың хәкимлери тәрәпинен Маўараўннахр хәм Хорсан қалаларының этирапында дем алатуғын бағлар шөлкемлестириў мүнәсибети менен көплеген суўғарыў тармақлары апарылып, олар Ташхәуыз, Дарғад, (плотина) Тарнаў, Шығыр, Шарқпалак (суўды жоқары көтеретуғын қурылма), Сархырама, Аспа көпир, Ор, Тазар (жер асты канализациясы), Сардоба (пискен гербиштен өрилген гүмбезли ишимлик суў сақлағыш) усаған хәр қыйлы суў қурылмалар ислеп турады.

Пүткил XV әсир дәуір даўамында Маўараўннахрда хәм Хорсанда әуелдегидей жер хәм мал-мүлктиң негизги төрт түри – «мүлки дийўаний» - мәмлекет жерлери, «мүлк» - жеке меншик жерлер, «мүлки ўахф» - медресе хәм ибадатханалар қарамағындағы жерлер, «жәмәәт жерлери» болған.

Булл дәуірде бас хәкимдар тәрәпинен ири жер ийелерине қандайда бир хызмети ушын тарханлық жарлығын берий әдетке айналады. Тарханлық жарлығын алған жер ийелери усы жерлери ушын барлық салық төлем хәм миннетлемелерден азат етилген. Тарханлық жарлығы әдетте әмирлерге, беклерге, сарай әмелдарларына хәм басқа да жоқары қатлам ўәкиллерине берилген.

Темурийлер үстемлик сүрген соңғы дәуірде Бухара, Самарқанд, Шахрисабз хәм басқа ўәлаятлардың дийқанларынан, сондай-ақ қала халқынан жийнап алынатуғын мәмлекет дәрәматларының әдеўир бөлеги тарханлардың қолынд еди. Олар Маўараўннахрда оғада үлкен күшке айланған еди. Мәмлекеттиң сиясий турмысында да тарханлардың абрайы күшли болып, жүдә үлкен сиясий хуқуқтан пайдаланатуғын еди.

XV әсирде Маўараўннахр хәм Хорсанда жер ийелери «дийқан» деп аталып, егислик жерлерде жұмыс ислейтуғын адамлар «музорий» деп аталған. Музорийлар, яғный дийқанлар аўылдың мийнеткеш қатламы болып, олар төрт топарға бөлинген. Биринши мәмлекет жерлеринде жасайтуғын музорийлар. Екинши байлардың жерлеринде ислейтуғын музорийлар. Үшинши өз жерине ийе дийқанлар. Төртинши ўақым жерлерде жасайтуғын музорийлар.

Суўғарып егилетуғын жерлерде адамлардан алынатуғын негизги салық «ҳираж» болып, бул салық «мал» деп те аталған. Ҥираж негизинен зүрәәтти жыйнап алыў ўақтында өним ямаса пул түринде төленген. Салық зүрәәтке хәм жердиң өнимдарлығына қарап белгиленген. Бул дәуірде бағлар хәм терекликлер ушын «мол сәрдарахт», жайлаўлар ушын мал «отлақ хәм

суўлақ» усаған салықлар алынып, оларды жыйнаўда бурыннан дәстүр болып келген тәртип қағыйдаларға негизленген.

Жер салықлары хираж, мал, үсир хәм сәрдарахт, сондай-ақ шарўа малларынан алынатуғын закат пенен бир қатарда пухарадан салық жыйнаў хәм оның есап китабы менен бәнт болған түрли лаўазымдағы хәкимлердиң хызмети ушын бир қатар төлемлер төлеўге мәжбүр болған. Ғәлле жыйналмай турып салық жыйнаў қатаң қадаған етилген еди. Салық бирдейине үш мүддетте саратан (июнь), сүмбиле хәм мийзан (август хәм сентябрь) хәм қаўыс (ноябрь) айларында төленетуғын еди.

Бабурдың «Бабурнама» шығармасында, «Мубаййин» сыяқлы топламларында экономикаға тийисли мағлыўматларға, соның ишинде, салық сиясатына үлкен орын берилген. «Закат туўрысындағы үлкен китап» та болса сол дәўирдеги салық, оның турлери хаққында қымбатлы пикирлер билдириледи.

Бабур ислеп шыққан салық сиясаты узақ жыллар даўамында қолланып келинди хәм мәмлекеттиң экономикалық раўажланыўына унамлы тәсир етти.

Бабур Индияда өзиниң қысқа ўақыт басқарыўына карамастан, бөлшекленген елди бир қанша дәрежеде бирлестириўге ерисип, халықтың турмысында әхмийетке ийе болған жер суў қатнасықларын, салық системасын тәртиплестириў жумысларын жүргизди. Оның буйрығы менен мешитлер салынып, бир қанша қурылыс ислери исленип монша, қудық хәм тағы басқада күнделикли турмысқа зәрүр жумыслар алып барылған. Индияның ири қалалары Дели, Агра, Лахор хәм тағы басқа қалаларында бағ хәм парклер тикленди. Индиядағы өсирилген бағларда биринши рет Орта Азия қаўынлары, жүзим сортларын өсириў тәжирийбелери қолланылды. Бабурийлер хәкимиятқа келгенше Хиндстанда бағшылықтың раўажланыўы дерлик жоқ еди. Бабур өзиниң хызмети дәўиринде Индиядағы ири қалаларда абаданластырыў ислерин алып барды.

Бабур Индияда барқулла Орта Азия Афганистан, Иран ортасындағы саўда-экономикалық байланысларды жақсылаўға хәрекет еткен. Бул бойынша Бабур арнаўлы пәрман шығарып, Агра хәм Қабул ортасын өлшеў, кәрўан сарайларды абаданластырыў, жол бойларында қудықлар қурыў, басқа еллер менен сыртқы байланысты жақсылаўға хәрекет етти.

6-тема Соңғы орта әсирлердеги жер-суу қатнастары Жобасы

1. Шайбанийханның елде экономикалық аўхалды жақсылаўға урыныўы
2. Аўыл хожалық егинлери, аграрлық қатнасықлар
4. Жер ийелигиниң түрлери

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи Т. 2000.
2. История народов Узбекистана Т. 2, Т. 1993
3. Раззоқов А. Ўзбекистон пазтачилиги тарихи Т. 1994.
4. Ўзбекистон тарихи. Т. 1999.
5. Хоразм тарихи 1 жилд Урганч 1997

XV әсирде көшпели халық арасында класслық жиклениўшилиқ өсти. Нәтийжеде урыў ақсүйеклериниң дийханшылық раўажланған жаңа аймақларды, өнерментшилиқ хәм саўда аймақларын басып алыўға умтылыўшылығы барған сайын артты. Бул умтылыў Абылхайырханның ақлығы Мухаммед Шайбаний дәўиринде иске асты.

Дийқаншылық мәденияты хәм өнерментшилиқ орайлары болған жаңа жерлердиң басып алыныўы көшпели ақсүйеклерге үлкен дәраматлар алып келиўи күтилетуғын еди, себеби қолға киргизилетуғын байлықлардың тийкарғы бөлими султанлар хәм урыў баслықларының ықтыярына өтетуғын еди. Жаңа жерлердиң басып алыныўы гедейленген көшпелилердиң дийқаншылыққа өтиў жолы менен күн көриў мүмкиншилигин берди.

Темурийлерге тийисли жерлерди басып алыўы нәтийжесинде Шайбаний мәмлекети пайда болды. Дәслепки ўақытларда шайбанийлар мәмлекети әдеўир кең аймақты қамтыйтуғын еди. Маўараннахр оның тийкарын салды. Буннан басқа оның қурамына Хорезм, Сырдәрья бойларындағы қалалар, Ташкент хәм оның этирапындағы жерлер, пүткил Ферғана алабы, хәзирги Түркменстанның Мары қаласына шекемги кубладағы жерлер киретуғын еди.

Орайлық хәкимияттың күшейиўи феодаллар арасындағы урыслардың кемейиўине, ашық талан-таражлықты сапластырыўға, суўғарыў қурылмаларының бузылғанларын қәлпине келтириўге белгили дәрежеде жәрдем берди. Булардың хәммеси экономиканың көтерилиўине тәсир жасады, пытыраңқы хожалықлардың қайта тиклениўине, дийқанлар хәм қалалылардың тыныш мийнети ушын белгили дәрежеде шараятлардың жаратылыўына жәрдем берди.

XV әсирдиң ақыры – XVI әсирдиң басларында Маўараўыннахр аймағы бир неше ғәрезсиз ийеликлерге бөлинип кетти. Олар экономикалық жақтан бир-бири менен беккем байланыслы еди, бирақ айырым ўәлаятлардың хәкимлери арасындағы үзликсиз жәнжеллесийлер халықтың өз-ара хожалық байланысларына кесент берди. Бул хәм тағы басқа да XV әсирдиң ақырларындағы Орта Азиядағы ўақыялар хәм Шайбанийхан тәрәпинен

Маўараўыннахрдың басып алыныуы менен байланыслы әскерий атланыслары қала хәм аўыллардың қыйралыуына алып келди. Аўыл-хожалығы хәм өнерментшилик төменлеп кетти. Ишки хәм әсиресе сыртқы саўда хәлсиреди. Хожалықты тиклеў ушын иләжлар көриў зәрүр еди.

Мухаммед Шайбанийхан елде хожалық турмысын жолға салыў ушын бир қанша ис-иләжларды әмелге асырды. Буның ушын нызам шығарыўшылар кеңеси шақырылып, онда урыс жылларында тасланды болып қалған жерлерден пайдаланыў жоллары додаланды. Кеңесте бос жатырған жерлерден Мухаммед Шайбанийхан ықтыярына бериў, бул жерлердиң бурынғы ийелери келиссе, жерлерин оларға қайтарып бериўге қарар етилди. Бирақ бул жерлердиң бир бөлими, сондай-ақ көплеген дүканлар, өнерментшилик устаханалары, турақ-жай хәм басқа пайда келтиретуғын қурылмалар хан ықтыярында қалды.

Абдуллахан II хүкимдарлығы ўақтында (1557-1598) Маўараўыннахрда орайласқан мәмлекет дүзилди. Абдуллахан дәўиринде суўғарыў қурылмалары, кәрўансарай, медресе, көпирлер қурылды. Өнерментшилик, саўда-сатық, илим-пән, мәдений хәм елшилик байланыслар раўажланды.

Елдиң бирлестирилиўи, экономикалық байланыслардың күшейиўи, тынышлық орнатылыўи күнделикли мийнет өними ушын шәраят жаратып хәм салық ислерин жолға салыўда жәрдемлесетуғын еди, тийкарында буннан бурын қалалардағы өнерментлер, мийнеткешлер хәм дийханлар массасы мәпдар еди.

Абдулла хан жүргизген сиясат Шайбанийлер мәмлекетинде сиясий хәм экономикалық турмыстың әдеўир турақласыўына жәрдем берди.

Зарафшан алабы, ғәрезсиз Қоқан ханлығы дүзилместен бурын Ферғана алабы Бухара ханлығының тийкарғы дийқаншылық аймағы еди. Термиз этирапында дәннен жақсы зүрәт алынатуғын еди. Бул жерде дән Әмиўдәрья арқалы Хорезмге алып барылатуғын еди.

XVI-XVIII әсирлердеги қолжазбаларда Ферғананың «зүрәтли атызлары хәм егисликлери» хәкқында, Қаршының «жақсы ислеў берилген егислик далалары» хәкқында гәп жүргизилип, бул жерлердиң «дәни хәм қаўыны жақсы» екенлиги, Ташкент егислик жерлериндеги Таўлы ғәллешилик аймақларында хәм Термизде пахта сатылатуғын арнаўлы дүканлардың болғанлығы дәнли егинлер хәм қаўын жақсы болатуғыны хәкқында, Шахрисабизде барлық егисликлер жақсы зүрәт беретуғыны хәкқында хабар берилген.

Тийкарынан дәнли егинлерден түрли сорттағы бийдай, арпа хәм тары егилетуғын еди, мәкке, Қоқанда болса жүўери атызлары кең таралған болып оның дәни азық-аўқатқа, ал паясы болса мал ушын от-шөп ретинде пайдаланатуғын еди. Айырым районларда салы егилетуғын еди. XVII

эсирдің 40-жылларында энциклопедист тарийхшы Махмуд ибн Баги хэзирги Өзбекстан аймағының хэр қыйлы жеринде жетистирилген қаўынлар атларын санап өтеди: Бухарадан карақаўын, молла пәйек, дарайы, Самарқандтан зағара, Хорезмнен көк тәрнек сортларын тилге алады. Өзбекстан аўыл-хожалығының тийкарғы тараўларының бири бағшылық хам мийўешилик жоқарғы дәрежеге жеткен еди. Зарафшан, Қашқадәрья хэм Ферғанада бағшылық раўажланған еди. Суўғарылып егилетуғын жерлердің көпшилик бөлимин бағлар менен жүзимшилик ийелейтуғын еди.

Көп ғана қалаларды бағлар қоршап туратуғын еди. Бағлардың айырымлары айрықша режеге байланыслы бай әмелдарлар ушын арнаўлы егилип, олар шарбақ деп аталған. Бундай бағлар төрт бөлимге бөлинип, хэр бир бөлеги бир-биринен жаплар менен ажыралып турған.

Аўыл-хожалық мийнетинде темир ямаса шойын тисли гүнде, маладан пайдаланған. Аўыл-хожалық әсбаплары кетпен, бел, жаба, тырма хэм басқалардан ибәрат еди. Өзбекстан хожалығында пиллешилик әхмийетли роль ойнайтуғын еди. Тут нәллери сатып алынатуғын еди. Тут ағашларын тийкарынан жәмийеттиң сиясый турмысында хэм елдің экономикасында улкен роль ойнаған ири жер ийелери сатып алатуғын еди. Халықтың бир бөлими бояў алынатуғын өсимликлер егетуғын еди. Өсимликлердің айырымлары дәри таярлаўда пайдаланылған. Жер сүриўде өгизлерден күшкөлик ретинде пайдаланылған. Айырым орынларда суўғарып егилетуғын дийқаншылық шарўашылық пенен қосып алып барылатуғын еди.

Жер ийелиги бир неше түрге: мәмлекетлик, ўақым хэм жеке меншик жерлерге бөлинетуғын еди. Мәмлекеттеги барлық жерлердің ийеси хан болып есапланатуғын еди.

Жер ийелигиниң шәртли түрлериниң бири суюрғал болып, бунда жер үстем әўладтың ағзаларына, ири мәмлекет искерлерине хэм саркардаларға шартли түрде инам етилип, олар салық төлеўден азат етилетуғын еди хэм инәм етилген аймақты басқарыў хуқықын алған. Ири феодалларға әскерий хэм мәмлекет хызмети ушын сыйлық етип жерлерди суюрғалға бариў XV-XVI әсирлерде кең орын алды.

XVI әсирден баслап Орта Азияда танҳо деген ўақытша жер ийелиги ен жая баслады. Танҳо – киши хызметкерлерге тийкарынан әскерий хызметте болған адамларға берилетуғын жер участкасы пайдаларын ўақытша шәрт пенен инәм етиўден ибарат.

Изертлеўлердің көрсетиўинше, қала пайда болыўының тийкарғы усылларының бири – социал экономикалық негизге барып тақалып, бул жергилики халықтың тийкарғы жумысы болған дийханшылықтан өнерментшиликтиң ғәрезсиз тараў сыпатында ажыралып шығыўы менен белгиленеди.

Қалалар - оның этираптары хәм аўыллардағы социал турмысының раўажланыўына түртки беретугын орайлар еди. Қала этираптары хәм аўылларда жетистирилген өнимлер-пахта, зығыр, ғалле, салы, тебеки, шарўашылық өнимлери хәм көплеген басқа өнимлер түрлерине қалаларда талап үлкен еди. Бул өнимлердиң айырымлары қала өнерментлери ушын шийки зат еди.

7-тема Бухара эмирлигиндеги жер-суў қатнаслары

Жобасы

1. XVIII эсирдиң биринши ярымында Бухара эмирлигинде социаллық-сиясий турмыс.
2. Бухара эмирлигиндеги хожалықтың тийкарғы тармақлары
3. Қолдан суўғарыўдың әхмийети

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи Т. 2000.
2. Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии. Т. 1959.
3. История народов Узбекистана Т. 2, Т. 1993
4. Раззоқов А. Ўзбекистон пазтачилиги тарихи Т. 1994.
5. Ўзбекистон тарихи. Т. 1999.

Бухара эмирлигин иштен бұлгиншиликке ушыратып атырған хәм XVIII-эсирдиң биринши ярымы барысында даўам еткен феодаллық урыслар елдиң сиясий хәм экономикалық күшлерине зыян тийгизди. Шахмурад дәўиринде Зарафшан оазисинде, Әмиўдәрья хәм Қашқадәрья алапларында суўғарыў жолларын қайта тикледи, жоллар хәм көпирлер салды. Басқа да бир қанша унамлы ислерди әмелге асырған.

Орта Азияда басқа ханлықларда болғаны сыяқлы Бухара эмирлиги хожалығының тийкарын суўғарып егилетуғын хәм қарыздар дийқаншылық курайтуғын еди. Аўыл хожалығының баслы тармағы суўғарып егилетуғын дийқаншылық еди. Қолдан суўғарылатуғын егислик жерлер қарыздар жерлерден анағурлым көп еди. Қарыздар жерлерге қарағанда суўғарып егилетуғын жерлерде турақлы хәм мол зүрәәт жетистирилетуғын еди. Бәхәрги жаўынға ғана үмит етип егилетуғын қарыздар жерлер көбинесе бос қалатуғын еди. Булл жерлердиң турақлы ийелери болмайтугын еди.

XVIII-XIX эсирдиң биринши ярымында Бухара эмирлигинде дәстүрий егинлер жетистирилетуғын еди. Егислик жерлердиң тийкарғы бөлегин масақлы егинлер ийелеген: суўғарылатуғын жерлерде бийдай, салы хәм тары егилген: малларға жем ушын жүўери егилген, жүўери сол ўақытларда қала хәм аўыллардағы гедейлердиң тийкарғы егини есапланған. Дийқанлар гүнжи де егип, оннан май шығаратуғын еди.

Санаат егинлеринен көбірек пахта жетистирилетуғын еди. Дерлик хәр бир дийқан хожалығы өз итияжы хәм сатыў ушын пахта еккен. Бухара, Ферғана, Шахрисабз, Каттақорған тийкарғы пахташылық дәректери есапланатуғын еди. Техникалық егинлерден тебеки хәм бояў таярлаўда қолланылатуғын өсимликлер жетистирилген. Көп жыллық от-шөплер пишен хәм тийкарынан маллар ушын жоңышқа егий әйемги заманлардан бери раўажланып келген.

Бухара әмирлигинде дерлик пүткил бағ раўажланып, бағларда мийўели дарақлардан басқа хожалық ислеринде пайдаланатуғын терек, тал егилетуғын еди. Бухара әмирлигинде пиллешилик раўажланған болсада, пытыраңқы жағдайда еди. Әмирлик дийханлары көшпели шарўаларға ғәлле хәм басқа өнимлер жеткерип берип, олардың орнына шарўа буйымлары, шийки затлар, гөш хәм сүт өнимлери алынған.

XVII-XVIII әсирлерге тән болған хәм бизге шекем жетип келген жер хўжетлери хәм тарийхый хўжетлер ири феодаллардың күдрети жерге тийкарланғанын көрсетеди. Экономикалық зәрүрликке байланыслы ярым отырықлылыққа хәм отырықлы турмыс қәлпине өтиўи менен жаңа жаплар қазылып, жаңа суўғарылатуғын жерлер пайда болды. Бунда көшпели руў бийлерине бағынған халық отырықлылыққа өтиў барысында жер ийелери – феодалларға караслы болып қалды.

Орта Азияға басқа ханлықларда болғаны сыяқлы Бухара әмирлигинде де дийқаншылық қолдан суўғарыўға тийкарланған еди. Әмирликте XVIII әсирдиң екинши ярымы – XIX әсирдиң биринши ярымында үлкен ирригация ислери алып барылды. Ирригация жумыслары Зарафшан алабында айрықша жеделли алып барылып, Жүй-хурма хәм Жүй-саразм каналлары қазылды.

XVIII әсирдиң 50-жылларынан баслап Зарафшанның суўғарыў системасын тиклеў басланып, ең ири Дарғам жабының тарнаўы тикленди: Шераз хәм Ургутте жаплар тазаланды хәм бир бөлими жаңадан қазылды. Кашқадәрья хәм Ақдәрьядан жаплар алынды.

Үлкен ирригация жумыслары оған көплеген халықты тартыўды талап ететуғын еди. Аталық Даниял дәўиринде жаплар мәмлекет ғәзийнеси есабынан ямаса үлкен қаражет ийеси болған жеке адамлар есабынан қазылатуғын еди.

Суўғарыў шақапшаларының раўажланыўы ғәлле хәм техникалық егинлер майданларының кеңейиўине, сондай-ақ овош хәм бағшылықтың раўажланыўына алып келди. Каналлар қазылыўының және бир әхмийети сонда болды, олар бойлап жайласқан көшпелилер бағшылық пенен шуғыллана баслады. XVIII әсирдиң ақырларында батыс Бухарада да, шығыс Бухарада да көшпелилердиң отырықлы халыққа айланыўынан ибарат процесс даўам етти.

8-тема Хийўа ханлығындағы жер-суў қатнастары

Жобасы

1. XVIII әсир ақыры-XIX әсирдің биринши ярымындағы Хийўа ханлығы.
2. Хийўа ханлығының аўыл хожалығы
3. Хийўа ханлығының ирригация системасы

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи Т. 2000.
2. Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии. Т. 1959.
3. История народов Узбекистана Т. 2, Т. 1993
4. Раззоқов А. Ўзбекистон пазтачилиги тарихи Т. 1994.
5. Садыков А.С. Россия и Хива в конце XIX-начале XX века Т. 1972
6. Ўзбекистон тарихи. Т. 1999.
7. Хоразм тарихи 1 жилд Урганч 1997.
8. Юлдашев М.Ю. К истории крестьян Хивы XIX века Т. 1966

Хийўа ханлығындағы халықлар тийкарынан аўыл хожалығы менен шуғылланатуғын еди. Хорезм оазисинде аграрлық қатнасықлардың өзине тән тәрәпи соннан ибарат еди, булл жерде дийқаншылық хәм оның менен байланыслы болған шарўашылық ханлықтың ең әййемги жумысы еди.

Белгили дәрежеде ажыралып туратуғын оазис халқының көп ғана бабалары мың жыллар даўамында улыўма тән болған аўыл хожалық мәденияты қырларын өзине жәмлеген өзине тән дийқаншылық тәжирийбелерин, усыларын ийелеген еди.

Хорезмнің үлкен бөлиминдеги жақсы ислеў берилген жерлер жүдә үлкен саҳраларына, кубла-батыс бөлими болса ирригация кналларының ақаба суўлары пайда еткен батпақлар хәм көллерге, шорлақ жерлерге уласып кеткен еди. Өнимдерлы жерлер, сақый, қуяш, суўдың моллылығы дийқаншылық ушын қолайлы шараят жаратады.

Халықтың дийқаншылық пенен шуғылланатуғын бөлеги отырықлы турмыс кеширип, Хорезм халқының көпшилигин курайтуғын еди.

XIX әсирлерге тийисли мағлыўматларға қарағанда хийўа ханлығында егислик жерлердің ярымынан көбирегинде бийдай хәм жүәери, бестен бир бөлегинде пахта, қалған майданларда арпа, салы, зығыр, гүнжи, қаўын, ғарбыз жетистирилетуғын еди. Дәнли егинлер жетекши орынды ийелеген. Дәнли егинлер арасында суўғарылатуғын жерлерге жетистиретуғын гүзги бийдай ең әхмийетли егин есапланатуғын еди.

Хорезм оазисинде ең көп таралған егин жүәери еди. Жүәериден гөже писирилип унынан зағара жабылатуғын еди. Бирақ көпшилик бөлими малға жем ретинде, шингириги от-шөп ретинде пайдаланған.

Салы тийкарынан суўы көп жерлерде егилетуғын еди. Бундай жерлер тийкарынан Хорезм оазисинің кубла бөлиминде жайласқан болып, булл жерлерде ақ салы хәм қырмызы салы жетилистирилди. Худайберди ибн

Қошмухаммед Хеваки «Дили Ғаройиб» кітабында «Хорезмнің гүриши хәм қауыны жүдә шийрин», деп жазған еді.

Пахта шекленген муғдарда, шаңарақ итияжына жетерли дәрежеде егилетуғын еді. Кейин ала Россия тоқымашылық фабрикалары ушын шийки зат алыудан мәпдар болған капиталы келгеннен кейин, пахта майданлары кеңейтиле баслады.

Хийўа ханлығы экономикасында пиллешилик белгили дәрежеде орын тутқан. Булл жерде таярланған шайы гезлемелер ханлықтың өзінде ғана тутынып қалынбастан, олардың бир бөлими Иран, Аўғанстан, Хиндстан хам Россияға да шығарылатуғын еді.

Үй қапталы хәм егислик атызларда овоц хәм палыз егинлери – қаяын, ғарбыз, гешир, түрпи хәм усы сыяқлы егинлер жетистирилетуғын еді.

Қауынның чурвак, чужак, замға, еркек қаяын, бегдаты сыяқлы түрлери кең таралған еді, ол кубла да болса гүлабы, аққас, алақаша, хәм басқа түрлери жетистирілген. Олардың айырымлары қыс бойы сақланып, гейпаралары жаңа қауын пискенше жететуғын еді.

Сол дәуирде пүткил Орта Азияда болғанындай Хийўа ханлығы аймағында да бағшылық хәм жүзимгершилик раўажланған еді. Жүзимнің маска, халилий, шуварған, тайфи, султаний, хусайни, шакарак сыяқлы түрлери кең ен жайған.

Хийўа ханлығының жерлерин суўғарыуда Әмиўдәрья ең тийкарғы орынды ийелейди. Әмиўдәрьяның төменги куяр жағындағы халық шексиз сахра менен қоршап алынған оазистеги тиришилик ушын булл дәрьяның әхмийетин әйем заманнан кәдирлейди.

Әмиўдәрья Хиндукуш тауының 4000 метр бийикликтеги арқа жанбаўырларынан басланып, памир дәрьяға келип қосылғанша вахандәрья деп аталады. Зоркөлден агып шығатуғын Памир дәрья Әмиўдәрьяның екінши дәреги болып есапланады. Памирдәрья басланыўынан Вахшқа келип қуйылғанға шекем Панж, яғный бес дәрья аты менен аталады. Бес дәрьяның атлары төмендегише: Вахандәрья, Памирдәрья, Гунт, Бартаңдәрья хам Ванч.

XVII әсирдің 70-жылларында Давкар көлине куятуғын салаларға тарнаялар қурылды. Сол яақытта Әмиўдәрья дельтасындағы халық жаңа жаплар қазып, Шоманай хәм Шаңлы Посыў салаларынан батыс тәрепиндеги жерлерде егин егетуғын еді.

XIX әсирдің басларында Әмиўдәрьядан Лавзан жабы алынып, кейин ол үлкен каналға айландырылды, оннан Парсуў, Хожели хәм Гөне Үргенч аралығындағы жерлер суўғарылыптуғын еді.

XIX әсирдің биринши ярымында және басқа бир неше каналлар: 1815-жылы Дәрьялықтың оң жағасындағы жерлерди суўдандырыў ушын Қылыш Ниязбай үлкен каналы қазылды; 1831-жылы Гөне Үргенч әтирапын суўғарыў ушын Лавзан көлинен саға алыпжап қазылды, 1846-жылы каналдан алынған суў Әмиўдәрьяның ески өзенине жетип келгеннен кейин, булл жерде тарнаў салынды, ал булл Гөне Ургенчтің кубласындағы жерлерди мүмкиншилигин туўғызды. 1847-жылы бул жердеги каналлар кеңейтилди хәм узайтылды.

Жаңа қазылған үлкен Ханабад каналының суы Ұзир аймағындағы, Гандум қорғаны хәм Ұаз өткели жерлерин суўғаратугын еди.

Хийўа ханлығының орта бөлиминдеги Қыят каласының арқа тәрәпинен жарылған жап Шимамакенттиң шөл жерлерин суўғаратугын еди.

Суўғарыў системасын кеңейтиў ушын зәрүр болған жұмыслар эпиўайы халық мойнына аўыр жүк болып түсти. Жаплар қолдан кетпен хәм бел менен қазылып, топырақ зәмберде ямаса аркалап шығарылатугын еди.

Үлкен хәм киши тарнаўлар топырақ, ағаш от-шөплерден салынған. Олар көбинесе суўдың басымына шыдам бере алмайтуғын еди хәм дерлик хәр жылы оларды қайта тиклеў ямаса оңлаўға туўры келетугын еди.

9-тема Қоқан ханлығындағы жер-суў қатнаслары Жобасы

1. XVIII-XIX әсирдиң биринши ярымындағы Қоқан ханлығы.
2. Қоқан ханлығының социаллық турмысы
3. Қоқан ханлығының аўыл хожалығы

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Азамат Зиё Ұзбек давлатчилиги тарихи Т. 2000.
2. Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии. Т. 1959.
3. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв). Т. 1990.
4. Бобобеков Х. Қўқон тарихи Т. 1996.
5. История народов Узбекистана Т. 2, Т. 1993
6. Раззоқов А. Ұзбекистон пахтачилиги тарихи Т. 1994.
7. Ұзбекистон тарихи. Т. 1999.

Ферғана алабын келип изертлеген алым А. Миздендорф былай деп жазған еди: «Ферғанада эзелден мийнеткеш, отырықлы турмыс кешириўди жақсы көретугын урыў болмағанында еди, жер хәм аспанның ҳар қандай таң қаларлық инамлары да әсиресе Азияда ҳеш қандай пайда келтире алмаған болар еди. Әлбетте, хайран қаларлық қолайлы климат шәрәяты хәм халқының мийнет сүйгиш болғанлығынан ғана Ферғана ең уллы мәдениятлы еллер қатарына көтерилди».

Қоқан ханлығында да халық суўдан үнемли пайдалантуғын еди, себеби олар қолдан суўғарыў маманлығын толық ийелеген еди. 1819-жылы қазыла баслаған жаңа жаптың алыныўы буған айқын мысал бола алады. Нарын дәрәясының суў алынатугын орын белгиленгеннен кейин хан пәрманына муўапық Наманган ўәлаятындағы хәр бир хожалықтан канал қазып болынғанша бир адам бөлип шығарылды. Хәр бир канал қазыўшы кетпен, бел хәм он бес күнлик азық аўқаты менен келиўи керек еди. Басқа ўәлаятларда белгиленген муғдарда адам жиберийўлери керек болған. Дәслеп жаңа жап онша үлкен емес болса да, бирақ жұмыс үш жылға шекем даўам

еткен. Барған сайын жаңа жап Қырғыз қорғанға шекем жеткерилип, кейинги он жыл даўамында бул жапты кеңейтиў, тереңлетиў хәм узайтыў даўам еттирилген.

Канал қазыўда көбинесе апатшылықлар жүз берип туратуғын еди. Мәселен, «Қудаяр хан» жабы қзылғанда мыңлаған адамлар иследи. Жаптың ақыры тик жан баўрай арқалы өткерилип, сол жерде таў көшип 180 адамды басып кеткен. Соған қарамастан Қудаяр хан қазыўды даўам еттириўди буйырған. Мәжбүрий айдап әкелинген адамлар ислеп атырғанда және көп ғана адамлар көшки астында алып қырылады. Соннан кейин ғана жумыслар тоқтатылған.

Қоқан ханлығы жерлеринде бийдай, арпа, тары, жүўери хәм басқа да күнделikli хожалық турмысына керекли дийқаншылық егинлери егилген. Тийкарғы ғәлле егини бийдай болған.

А.П.Федченко 1871-жылы Алайдың түрли аймақларында бийдай орымын еки айдан көбирек ўақыт даўамында бақлаған. Бийик таўларда дийқаншылықтың қыйынлығы, мал бағыўдың қолайсызлығы, камбағал халықты тиришилик ушын басқа жол излеўге мәжбүр ететуғын еди.

Алай уездинде дийқаншылық онша раўажланбаған. Бул жерлерде бийдай, суўғарылып егилетуғын жерлерде арпа, тары, жоңышқа егилетуғын еди.

Ферғана алабында болса өзбеклер хәм тәжиклер дийқаншылық пенен шуғылланып, февраль айнынан тап гүздиң ақырына шекем ислеп мол зүрәт алатуғын еди. Қолдан суўғарыў арқалы шөл жерлер өзлестирилип хәм жаңа аўыллар пайда болған.

Қоқан ханлығында пахташылық айрықша орын ийеледи. Ферғана алабының көпшилик дийқанлары пахтакеш болып, хәтте америка сортларын еккен. Россияның Орта Азиядан, дәслеп Қоқаннан пахта сатып ала баслаўы бул егислик майданларының жәнеде көбейиўине себеп болды. Пахта саўдасына хәтте бажы пулда бийкар етилди. Сонлықтан Қоқан саўдагерлери Россияға жийи-жийи қатнайтуғын болды. Талаптың өсип барыўы менен пахта баҳасы асып кетти. Көбирек пахта жетистириў дийқанлар ушын пайдалы болғанлықтан басқа егин майданлары шекленип, пахта майданлары барған сайын кеңейип барды.

Усы дәўирде 60 мыңға жақын халық жасайтуғын Ташкент өзиниң әхмийетлилиги жағынан ханлық пайтхтынан кейин екинши орында туратуғын еди.

Қалаға суў Шыршық дәрьясынан алынған Боз суў каналының тармақлары Калкаўыз, Анхор, Лабзак, Шорсуў, Тарлақ хәм басқа каналлар арқалы келетуғын еди. Шет елли саяхатшыларды барлық хәўлилерден ағып өтетуғын жап-салмалардың көплилиги хайран қалдыратуғын еди. Набада

урыс болып, суў тамтарыс болып қалыў итималын нәзерде тутып, қалада хәўизлер хәм гейпара орынларда кудықлар қазып қойылған еди. Ташкент халқыда өзиниң мийнеткешлиги арқасында палыз егинлеринен хәм бақшылықтан жақсы зүрәәт алыў менен бирге мийўелердиң әжайып жаңа сортларын жаратқан.

10-тема Қарақалпақлар турмысындағы жер-суў қатнаслары Жобасы

1. Кубла Арал бойларында суўғарыў дийханшылығы.
2. Әмиўдәрья хәм Сырдәрья аралығындағы қарақалпақлардың ирригациясы
3. Әмиўдәрьяның төменинде қарақалпақлардың ирригация системасы
4. Дийханшылық системасы хәм тийқарғы дийханшылық егинлери

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Жалилов О. XIX- XX аср бошларидаги қарақалпақ тарихидан Т. 1986.
2. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы Н. 2003.
3. Камалов С.К. Каракалпакии в XVIII –XIX веках Т. 1968
4. Хозяйство каракалпаки в XIX-начале XX века Т. 1972.
5. Сарыбаев К. Очерки истории орошения в каракалпакии Н. 1976.
6. Сарыбаев К. История орошения каракалпакистана Н. 1995.

Қарақалпақ халқының турмысында дийханшылық, шарўашылық, балықшылық, аңшылық хәм тағы басқа да хожалық түрлери раўажланған. Сондай-ақ саўда ислери де үлкен әхмийетке ийе болған. Бул жерде жасаўшы халықлар қоңсы аймақта жасаўшы халықлар менен тығыз экономикалық байланыста болды. Әмир сүриўдиң тәбийий географиялық жғдайы қарақалпақларда хожалықтың комплексли типиниң раўажланыўына алып келди. Олар мал шарўашылығы, дийқаншылық хәм балықшылық пенен шуғылланып жасады. Бундай комплексли хожалық қарақалпақлардың ата-бабаларының ўақтында қәлиплескен еди.

Қарақалпақлар ирригацияны жақсы билиўиниң нәтийжесинде ири ирригациялық системалар дүзип, олардың жәрдеми менен Сырдәрья хәм оның салалары Қуўандәрья менен Жаңадәрьядан жерлерди суўландырған.

Усы дәўирдеги қарақалпақлардың дийқаншылығының көлеми хаққында, XIX әсирдиң еккинши ярымыгда Сырдәрья районларын изертлеген А. Грен де мәлим етеди. «Хәзирге дейин Сырдәрьяның жағаларында барлық жерде дерлик сақланған суўғарыў каналларының излери, - деп жазады ол, - бурын булл жерлерде егин егиўшиликтиң оғада үлкен көлемде раўажланғанын дәлиллейди. Сырдәрьяның төменги жағынан қазақлардың қысқысына ушраған қарақалпақлар ең соңында өзлериниң егислик жерлерин таслап, Жаңадәрьяның бойына өтиўге мәжбүр болады, бул жерде де олар дийқаншылық пенен шуғылланады. Қарақалпақлар Сырдәрьядағыдай бул

жерде де дийханшылықты кең түрде раўажландырған, буған адым сайын ушырасатуғын жаплар гуўа болады... Хәзир хәтте бийик хәм қалың сексеўиллер өсип турған жерлерде де бир ўақытлары карақалпақлар қазған бурынғы ирригациялық каналлардың излерин көресең».

Археологлар карақалпақлардың бурынғы кен көлемдеги егислик жерлерин изертлеўде үлкен жумыс иследи. Хорезм экспедициясы жүргизген археологиялық изертлеўлердин нәтийжесинде Сырдәрьяда, Куўандәрья хәм Жаңадәрьяның бассейнинде карақалпақлардың XVIII әсирде хәм XIX әсирдин басларында жайлаған территорияларында көплеген ирригациялық қурылыслардың излери табылды.

«XVIII-XIX әсирлердеги карақалпақлардан қалған естеликлер ең алды менен оғада үлкен ирригациялық системалардан ибарат, - деп жазады С.П. Толстов, - оларды карақалпақлар пүткиллей жаңадан қазған, себеби олардың келген ўақтында Жаңадәрья менен Куўандәрьяда болған әйемги заман каналлары иске жарамай қалған еди. Бул жаңадан дәретилгенлер – ылай хәм сексеўилден жасалған үлкен қашылар, бир неше километрге созылған үлкен магистраллық каналлар, қалың суўғарыў тараўлары менен елатлы орынлардың көп сандағы қалдықлары». Сол ўақытлары карақалпақлар арасында болғанлар,- олар өзлери жасаған жерлерде бийдай, арпа хәм тары еккен, бул жерлер қум саўытлаў болып, өгиз қос пенен айдалған хәм егинлерди дәрьяның және көллердин суўы менен суўғарған.

Қарақалпақлар палыз өнимлерин жетистириўге үлкен кеўил бөлген. Ғәллени олар тек өзлериниң талабын қанаатландырыў ушын ғана емес, ал сатыў ушын да жетистирген. Ғәллени олар биринши гезекте қазақлар менен малға алмаслаған. Қазақ ханларына салықтың бир бөлими ғәллелей төленген. Балықшылар балығын дийханшылық пенен шуғылланатуғын карақалпақлардың ғәллесине алмаслаған.

Оренбург экспедициясының начальниги И.Кирилловтың жазыўынша, Қарақалпақларды өз тәрәпине өткергеннен кейин ерисилетуғын экономикалық нәтийжени атап көрсетип, «Бул халықтың хадал пухарашылығынан көп пайда келиўи мүмкин, себеби карақалпақ халқы дийханшылық пенен шуғылланып, бийдай, тары, арпа жетистиреди хәм ғәллени қырғыз-қайсақларға қойға және басқа да малға алмаслайды».

1956-1957-жыллары Хорезм экспедициясының Б.В. Андрианов басқарған археологиялық-этнографиялық отряды Жаңадәрьяның төменги хәм орта жағалаўындағы карақалпақлар салған ирригациялық тараўларды бастан ақырына шекем изертлеп шыққан. Жыйналған материаллар карақалпақлар усы жерлерде оғада көп санлы ирригациялық қурылыслар салғанлығынан дерек береді. Суўғарыў тараўлары хайран қаларлық дәрежеде шебер планластырылып қазылған. Олар Жаңадәрьяның тийкарғы өзегинен суў

алатуғын етип мөлшерленген болып, өзлеринің муқиятлылығы хәм көп тараўлы болыўы менен айрықшаланады. Каналлар хәм бас сағалар суў тасқынларын хәм суўдың тез пәт пенен ағысын есапқа алып қурылған. Канал трассасын белгилеўде орынның тик төбели жерлерин қыялап өткерип жиберіў бойынша әжайып шеберлик те адамды таңландырады.

С.П.Толстов қарақалпақлардың Жаңадәрьядағы ирригациялық тараўларының қалдықларын «қарақалпақлардың ата-бабаларының мийнет ерликлеринің оғада уллы естеликleri» деп жүдә дурыс атаған.

Қарақалпақлардың Жаңадәрьяда жасаған дәуири олардың тарийхында үлкен әхмийетке ийе. Бул жерде қарақалпақлар шөлистаннан жер өзлестирип алып, аз ўақыт даўамында болса да, ханлардың хәкимшилигинен азат болып, сырттан экономикалық хәм сиясий ғәрезсизликте жасады.

Бизге белгили, Хийўа ханлығында жер ийелеўшиликтиң үш формасы орын алды: мәмлекетлик, мүклик хәм ўақым жерлер. Жер ийелеўшиликтиң бул барлық категориялары қарақалпақлар жасаған территорияға да тән еди. Ири жер ийелери тийкарынан хамалдарлар болған.

Көпшилик жерлердеги қарақалпақ дийханларының үлес жерлери әдетте 1-2 танаптан артпаған. Жери аз яки жери жоқ дийхан өзинің урыўлас қоңсысының яки ўақым жерден пайдаланыўға мәжбүр болған, ал буның ушын жетистирген өниминің бир бөлимин берген яки егис ўақтында, зүрәәтти жыйнап аларда, ирригация тараўларын тазалаўда ислеп берген х.т.б.

Басқарыў исинде мурап та әхмийетли хызмет адамы болған. Оның караўында каналлардан суўды бөлистириў, ишки суўғарыў тараўларындағы қазыў жұмысларына халықты тартыў миннети болған. Үлкен мураплар қәуим аралық яки урыў аралық бас каналлардан суў бөлистириў жұмысын, ал киши мураплар ишки майда каналлардан суў бөлистириў жұмысларын басқарған.

Барлық салықларды төлеў менен бирге қарақалпақлар ирригация тараўларындағы қазыў жұмысларында жұмыс ислеп беріў миннетин де өтеўи тийис болды. Усы мақсетте олар хәр жылы 6000 адам бөлип шығарыў тийис болды. Канал, жап-салмалардағы қазыў жұмысларына байланысly қәрежетлердиң барлығын бул иске жегилген мийнеткеш қарақалпақлардың өзлери көтерген.

Хийўа ханлары қарақалпақларды жаўлап алғаннан кейин олар хәзирги жасап атырған аймақларына қонысласып болды. Олар Әмиўдәрьяның куяр жеринің еки жағалығында орналасты. Шеп жағадағы қарақалпақлар тийкарынан Қоңырат пенен Хожели аралығындағы Шоманай каналының бойында мәкан басты.

XIX әсирде қарақалпақлардың комплексли хожалығында дийқаншылық жетекшилик роль атқара баслады. XIX әсирдеги қарақалпақлардың хожалық турмысына бақлаў жүргизген саяхатшылардың көпшилиги

«қарақалпақтардың баслы хәм бирден-бир дерлик кәсиби-дийханшылық» екенлигин, «қарақалпақтар дийханшылық кәсибине шын берилген жигерли дийханлар» екенлигин атап өтеди.

XIX әсирдің биринши шерегинде қарақалпақтарда тийкарғы үш: Қаллы көл, Қусқанатаў, Кегейли дийқаншылық районы қәлиплеседи.

Қарақалпақтар ийелеген районлардағы дийқаншылық хожалығы Әмиўдәрьядағы суўдың жағдайынан тиккелей ғәрезли болды. Бул районлардың тийкарғы суў жоллары тиккелей Әмиўдәрьядан саға алатуғын еди. Қарақалпақтар көллер менен дәрья жағаларындағы суўғарылмайтуғын жерлерден де (суўалмадан егиў, басыўдан егиў, қайыр жерлерден) пайдаланған. Бул жерлер көп күш жумсаўды, жап-салмалар қазыўды хәм суўғарыўды талап етпейтуғын еди. Сөз етилип атырған дәўирде дийқаншылық техникасы оғада әпиўайы болды. Жер сүриў пазналы гүнде менен жүргизилип, оған қос өгиз жегилди. Аўыл хожалық жумысларында ең көп қолланылған қураллар бел менен кетпен болған. Орыў жумысларында орақ қолланылған.

XIX әсирде Хийўа ханлығында товар қатнасықларының раўажланыўына байланыслы қарақалпақтар аўыл хожалығы, мал шарўашылығы хәм балықшылық өнимлерин ханлықтағы қалаларға алып барып, саўда исине белсене қатнаса баслады. Шеп жағадағы қарақалпақтар өзлериниң ғәлле, мал хәм балығын Хийўа, Хожели, Қоңырат хәм басқа да қалаларға сатты.

11-тема Патша Россиясы жаўлап алған дәўирдеги Түркстандағы жер-суў қатнаслары

Жобасы

1. Патшашылықтың Түркстанда жер-суў қатнаслары саласындағы саясаты
2. Түркстанда суўғарыў машқалалары
3. Түркстанда инженерлик суўғарыўдың дәслепки тәжирийбелери
4. Дийханшылық кураллары хәм тийкарғы дийханшылық егинлери

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдурахимова Н. Туркистонда чор мустамлака тизими. Т. 2002.
2. Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии Т. 1959
3. Ахмаджонов Ғ. А. Россия империяси Марказий Осиёда. Т. 2003.
4. История народов Узбекистана Т. 2, Т. 1993
5. Раззоқов А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи Т. 1994.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи Биринчи китоб Т. 2000.
7. Ўзбекистон тарихи. Т. 1999.
8. Содиков Х., Жораев Н. Ўзбекистон тарихи Т. 1, Т. 2011

Түркстан Патша Россиясы тәрәпинен жаўлап алынғаннан кейин Россияның шийки зат дерегине айналды. Патша администрациясы Түркстанды шийки зат дерегине хәм оны рус товарлары сатылатуғын базар майданына айналдырыў ушын барлық куралларды тезлик пенен иске салды.

Соның менен бирге бул жерде әзелден даўам етип киятырған жерге ийелик етиў формасына дус келди. Олар дыққатты басып алған аймақларда колониаллық мәмлекет басқарыўының беккем тырнағын салыўға қаратып, жер-суў мәселелерин өзгертиўге, жер ийлеўшилиқ хәм суўдан пайдаланыўға тиккелей асықпады. Олар әўеле салық жыйнаў менен шуғылланды.

Олар жер-суў қатнасларын терең үйрениўге кирисип, бул иске қәнигелер тартылды. Себеби капитал хәм базар қатнасларының Орта Азия экономикасынан барған сайын беккем орын алыўы, әсиресе пахташылықты раўажландырыў зәрүрлиги, жер ийелеўшиликте, жерден пайдаланыўда соған сай келетуғын тәртип-қағыйдаларды енгизиўди талап етер еди.

Орта Азия жаўлап алынған ўақытта үлкедеги жер-суў қатнаслары төмендеги көринислерге ийе еди: мәмлекет мүлки (жери), ўақым жер хәм жеке меншиктен ибарат еди. Дийқаншылық пенен шарўашылық хожалықтың негизги тармақлары еди. Қолдан суўғарылатуғын жерлер дийқаншылықты раўажландырыўда негизги дерек есапланған. Соның ушын дийқаншылықты раўажландырыўда ирригацияның әхмийети жүдә үлкен еди. Ирригацияның раўажланыўында мураплардың роли оғада үлкен болған.

Суўғарылатуғын жерлерде дийқаншылықтың пахта, бийдай, салы, жоңышқа, бағшылық хәм овощ-палыз усаған тараўлары жақсы раўажланған еди. суўғарылмайтуғын жерлерде дән егинлери егилген. Дийқаншылықтың

бундай түрлері тау етеклеріндегі төбешіккі жерлерді хәм тау этирапындағы ойпатлықларда жақсы жолға қойылған. Суўғарылмайтуғын дийқаншылық шарўашылық пенен қосып алып барылған. Егисликке жарамсыз жерлерде, от-шөби мол жерлерде шарўашылық жақсы раўажланған. Кең далалықларда, шөл жерлерде, таулы үлкелерде де шарўашылықтың раўажланыўы ушын имканият әдеўир көп еди. Бул мағлыўматларға ийе болған Туркстан генерал-губернаторы 1870-жылы отырықшы хәм көшпели халықтан алынатугын салықты көбейтти. Салықлардың муғдары тек Сырдәрья ўәлаятының өзінде 1869-жылдағы 288 мың сомнан 1882-жылы 505 мың сомға артты.

1873-жылы генерал фон Кауфман патшаға Туркстанда жер дүзилисин өзгертиўдиң жойбарын усинды. Бул усынысқа байланыслы әмлок жерлер оны ислеп зүрәт өндирип турған адамлардың меншигине айланыўы лазы меди. Буны ўақым жерлерге де енгизиў ҳаққындағы жойбар бийкар етилди.

1886-жылы Түркстан үлкесин басқарыў ҳаққындағы жаң нызамға муўапық жер қатнасларына тийисли бир қанша илажлр әмелге асырылды. Бундағы тийкарғы мақсет жергиликли феодал аристократияны хәлсиретиў хәм колонизаторлардың хәкимиятын күшейтиўден ибарат еди. Жер қатнаслары тараўындағы илажлардың негизги нәтийжеси соннан ибарат болды, әскерий феодал жер ийелеги сапластырылды. Усы ўақытқа шекем олар өз жерлериниң көпшилик бөлегин майда дийқанларға ижараға берип киятыр еди. Енди бул жерлердиң көпшилик бөлеги сол этирапытың өзінде дийқаншылық етип жүрген адамлардың қолына өтти. Олар бул жерлерден мийрас мүлк ҳуқуқына ийе болған адамлар сыпатында пайдаланатугын болды.

Соның менен бирге жер дүзилисиниң жаңа тәртип-қағыйдалары кулақлардың жүзеге келиўине жағдай дүзди, себеби жерди сатыў хәм сатып алыў мүмкин еди. Кулақтың хожалығы 80-90-жылларда пахташылықтың раўажланыўына байланыслы күшейип кетти.

Бирақ бул илажларда Орта Азияда жер ийелигиниң феодаллық қатнасларын пүткиллей сапластыра алмады. Сондай-ақ Түркстан аўылларында жалланып ислеўшилер де кең таралды. Әдетте өзиниң жери болмаған ямаса жери аз адамлар жалланып ислеп күн кеширетугын еди.

12-тема Қарақалпақстанда колониал дәуірдеги жер-суу қатнастары Жобасы

1. Патша хукіметиниң Қарақалпақстандағы колониаллық жер хәм салық сиясаты
2. Патша Россиясының Қарақалпақстандағы ирригация хәм суудан пайдаланыў сиясаты
3. Қарақалпақстанның патша Россиясының шийки зат аймағына айналыўы хәм халық турмысының аўырласыўы
4. Аўыл хожалық кураллары

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Жалилов О. XIX- XX аср бошларидаги қарақалпоқлар тарихига оид муҳим хужжатлар Т. 1977.
2. Қарақалпақстанның жаңа тарийхи Н. 2003.
3. Хозяйство каракалпаки в XIX-начале XX века Т. 1972.
4. Сарыбаев К. Аграрный вопрос в каракалпакии Н. 1972.
5. Сарыбаев К. Очерки истории орошения в каракалпакии Н. 1976.
6. Сарыбаев К. История орошения каракалпастана Н. 1995.
7. Сарыбаев Қ. Қарақалпақстанда жер-суу қатнастары тарийхынан Н. 1965.

Патша хукімети Қарақалпақстанда өзиниң экономикалық хәм сиясий үстемлигин беккемлеўге киристи. Онда жер хәм салық мәселеси тийкарғы орынды ийелейди, себеби бул мәселеге Россияның колониаллық мәплери менен үлкедеги халықлардың социаллық-экономикалық турмыс жағдайы өз-ара тығыз байланыслы еди. Бирақ, колониаллық хәкимшилик басып алынған үлкениң аграрлық өзгешелиги ҳаққында ҳеш қандай түсиникке ийе емес еди. Сонлықтан 1875-жылы Қарақалпақстанға С.И.Носович басшылығында шөлкемлестириў комиссиясы жиберилип, баслы ўазыйпасы аграр мәселеси жағдайларын үйрениў болып, басқарыў хәм судларды шөлкемлестириў жумыслары комиссияның екінши дәрежели ўазыйпасы болды.

Шөлкемлестириў комиссиясы 1875-1877-жыллар даўамында жумыс ислеп, Қарақалпақстандағы жәмийетлик хәм мәмлекетлик шөлкемлестириў мәселеси менен бирге аграрлық қатнастар ҳаққында бир қатар материаллар таярлады. Усы материаллар хәм басқада дареклер бойынша Әмиўдәрья бөлиминин Шорахан участкасындағы барлық 46739 танап егислик жердиң 6347 танап жери мүлкдарларға, 14780 танап жери ўақымдарларға қараслы болып, қалған жерлер «патшалық ямаса ханлық» жер деп есапланған.

Солай етип, патша Россиясы тәрәпинен жаўлап алынғаннан кейин Қарақалпақстанның оң жағалық тәрәпиндеги бурын Хийўа ханларына, оның туўған-туўысқанларына хәм хәмелдарларына тийисли болған барлық жерлер Россия мәмлекетинин жерлери деп дағазаланды.

Ұақымлық жер ийелеушілікте де гейпара өзгерістер орын алды. Тек Шорахан участкасының өзінде ғана 14780 танап ұақым жерден 13380 танап жери дәрьяның шеп жағындағы Хийұадағы диний мәкемелерге қараслы болса, қалған 1400 танап жери оң жағадағы руұханийларға тийисли еди. Патша хәкимшилиги үлкени толық колонияластырыұ мақсетинде Хийұаның шеп жағалықтағы барлық ұақым жерлериде Россия мәмлекетиниң меншиги деп жәриялады. Бул маселе бойынша хәр қандай арза хәм өтинишлерди орынлаұдан патша хұкимети қатаң түрде бас тартты. Патшашылықтың бул илажлары жаңадан жаұлап алынған үлкениң жарымшы-дийқанларының аұхалын «жеңиллетийұ» сылтаұы менен әмелге асырылып, оның түп мәниси халықты колонияллық езиұ жолы менен Россия мәмлекети қазнасының мәплерин қанаатландырыұдан ибарат еди. Патша хұкимети колонияллық мақсетин иске асырыұ ушын оң жағалықтағы ұақым хәм жеке меншик жерлерди де Россия қазнасының пайдасына шешти.

Деген менен Түркстанда, соның ишинде Қарақалпақстанда аграр мәселесиндеги нәмәлимлик даұам етти. Сенаторлар Гирс хәм Пален ревизиялары да, және де Игнатъев басшылығындағы мәмлекетлик комиссия да жерге меншиклик мәселесин анық шеше алмады.

Қарақалпақстанга көширилип алып келген ураллы казаклар суұғарып дийқаншылық ете алмағанлығы себепли, олар ушын дәслепки белгиленген 5502 танап жер хәм басқада мәмлекетлик партая жерлерди жерсиз хәм жери аз дийқанларға берийұ жолы менен патша хәкимшилиги Қарақалпақстанда бул жерлерди салық төленетуғын жерлерге айландыра баслады.

Россия империясының Қарақалпақстандағы аграр сиясатында салық мәселеси айрықша орын ийеледи. Әмиұдәрья бөлиминде дәслепки жыллары салық тәртиби тийкарынан хан дәуиринде қандай болса, сол түринде ұақытша сақланып турды. Деген менен, ол бираз өзгертилип, патшашылық пайдасына бир қәлипке келтирилди. Бирақ салықтың муғдарлары ұақытша болып, кейнинен удайына көбейип барды. Мәселен, 1875-жылы Шымбай участкасындағы «шаңарақ пулы» 3 манат 50 тийиннан 4 манатқа көбейди. 1877-жылдан баслап, Шорахан участкасындағы барлық дийқанлар ушын мәмлекет жер салыгы 3 манат 60 тийин болып белгиленди. Буннан соңғы жыллары, әсиресе жер жүзлик урыс дәяиринде патша хұкимети дийқанлардан салық жыйнап алыяды көбейтип жиберди. Бул жыллары салықларга 100 % қосымша мингизилип жыйналатуғын болды, ал өндирилген пахтаның хар бир пудына 2 манат 50 тийиннан айрықша салық белгиленди. Салық тек жери бар дийқанлардан ғана емес, ал жери жоқлардан да алынды. Бунын барлығы халықтан жыйнап алынатуғын салық муғдарының әдеуир көбейийүине алып келди.

Солай етип, патша Россиясы басып алғаннан соңғы патшашылықтың колонияллық саясатында жер хәм салық мәселеси тийкаргы орынды ийелеп, ол халықтың социаллық-экономикалық аўхалының оғада төменлеп кетияине алып келди.

Патша Россиясының колонияллық саясаты ирригация хәм суўдан пайдаланыў мәселеси менен тығыз байланыста болды. Өйткени, Қарақалпақстан улкесинде суўсыз тиришилик те, дийқаншылық та болмады.

Түркстанның басқа аймақларынан өзгеше Қарақалпақстанда суўғарып дийқаншылық етиўдиң дереги тек Әмиўдәрьядан суў алатуғын нешше шақырымлық көп санлы каналлар хәм жаплар болды. Тек Әмиўдәрья бөлиминде дәрьядан саға алатуғын 145 ири хәм майда канал менен жаплар бар еди. А.В. Каульбарстың мағлыўматларына қарағанда, Шымбай участкасындағы тек магистрал Кегейли каналынан 350 ден аслам жаплар суў алған. Әмиўдәрья бөлиминдеги барлық жаплардың саны 630 дан асқан, ал олардың узынлығы 2700 шақырымнан көбирек еди.

Патша хукимети ирригация хәм суўдан пайдаланыў бойынша колониаллық мақсетин иске асырыў ушын суўғарыў мәселесин қадағалаўға алды, оны үйрениў бойынша қәнигелер жумыс иследи. Суўдан пайдаланыў иси менен арық-ақсақаллар хәм мураплар шуғылланды. Арық-ақсақаллар баслы суўғарыў каналларын, ал оларға тиккелей бағынатуғын мураплар екинши дәрежели каналлар менен жапларды басқарыў жумысларын жүргизди. Бундай мураплар саны XIX әсирдиң ақырында Әмиўдәрья бөлиминде 79 дан аслам болып, олар суўғарыў тараўларының жағдайын бақлап барыўы, оларды қазыў, тазалаў, оңлаў жумысларын шөлкемлестириў, хәр бир дийқан хожалығының жерине белгили муғдарда суў бериўи, хожалықлардың суўдан пайдаланыў мүддетин белгилеўи тийис болды. Және де, арық-ақсақал хәм мураплар суў кемтарлығы ўақытлары суўдан пайдаланыўдың «әспек» тәртибин енгизип, хәр бир жер участкасына суў беретугын ўақыт хәм гезекти белгиледи. Әмиўдәрья суўын, оның жағасын бақлаў әсиресе, жағысты хәм сағаларды суў жуўып кетпеў хәм басқа да ирригация мәселелери бойынша Қарақалпақстанда бир қатар инженер-ирригатор хәм гидротехниклер жумыс иследи. Олардың ишинде инженер Валуев, Бонч-Осмоловский, Абрамов, Гельман, Писарев, Памшиев хәм басқалар болған еди.

Хийўа ханлығы сорамындағы қарақалпақлар аралас хожалық жүргизди. Олар дийқаншылық, шарўашылық хәм балықшылық пенен шуғылланды. Қоңыраттың түслигинде Шоманай, Гөне Үргениш бекликлери аймақларындағы суўғарылып егин егилетуғын жерлерди мөкан еткен қарақалпақлар тийкарынан дийқаншылық пенен шуғылланды. Бул топардағылар қосымша шарўашылықты да жүргизди. Ал, теңиздиң

жағалауында, дәрья бойларындағы басыў жерлерде жасаўшы қарақалпақлар шаруашылықты, дийқаншылықты, балықшылықты тең жүргизди.

Жерди суўғарып дийқаншылық етиў әйjem заманлардан бери халық турмысында кең орын алған дәстүр. Бирақ, дийқаншылықты жүргизиў усылы оғада артта қалған еди. Аўыл хожалығында әйjemги заманлардан киятырған ески қураллар-гүнде ағаш, шойын пазна, мала, бел, кетпен х.т.б. усыған уқсаған мийнет қураллары пайдаланылды.

13-тема Өзбекстандағы жер-суў қатнаслары (1917-1945жж)

Жобасы:

1. Халыққа қарсы қаратылған «әскерий коммунизм» сиясаты
2. Жаңа экономикалық сиясат хәм оның қарама-қарсылықлары
3. Аўыл хожалығын реформалаўдағы қарама-қарсылықлар
4. Мәжбүрий коллективлестириўдиң ақыбетлери
5. Жеңис жолындағы машақатлы мийнет

Әдебиятлар

1. Ғойибназаров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. Т.1994.
2. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи. Т. 2002.
3. Раззоқов А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи Т. 1994.
4. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости Т. 2000
5. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т. 2000.
6. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари (1865-1990-йиллар).Т. 2000.
7. Жораев Н., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихи Т. 2, Т. 2011

Түркстанның хожалық турмысы 1917-жылға келип пүткиллей төменледи. Егислик майданлары кескин азайып кетти. 1917-жылы олар 1915-жылдағы 3,5 миллион десятина орнына 2,3 миллион десятинадан сәл көбиректи курады. Әсирлер даўамында жеке мүлк мукаддес хәм қол катылмайтуғын мүлк деп тәрбияланып келген Түркстанлы дийқанлар «Жер ҳаққындағы декрет»ти негизинен қоллап-қуўатламады. Жерге жеке меншиклик ҳуқықын бийкар етиў хам жерди есапқа алыў ушын жер комитетлерин дүзия ҳаққында Түркстан Халық Комиссарлары Совети 1917-жылы 6-декабрде-ақ тийисли қарар қабыл еткен болсада, бирақ булл қарар әмелге асырылмай қала берди. Көпшилик жерлерде таярлық илажларын әмелге асырыў, байлардың жерлерин есапқа алыўға умтылған жер комитетлерин дүзиў ғана мүмкин болды.

Төрт жыллық дүнья жүзилик урысы себепли хәлсизленип, 1917-жылдың жазындағы қурғақшылық, 1917-1918-жыллардағы қатты қыс хәм бәхәрги суўықлар себепли шығынға ушыраған Түркстан экономикасы республиканы апатшылыққа алып келди. Азық-аўқат жетиспеўшилиги басланды. Россия

халықты ғалле менен, шарўаны от-жем менен тәмийинлеўге күши жетпес еди. Дийқанлар пахта жетистириўден ғалле егинлерин ақ жўўери хэм мәкке-жўўери, салы, тары, бийдай егиўге өтти. Аўыл хожалығы натурал хожалық турине кире баслады. Бирақ бул ғалле менен тәмийинлеў мәселесин шеше алмас еди.

Хожалық турмысын жолға қойыў, материаллық жәрдем көрсетиў бойынша да илажлар көрилди, ўайран болған дийқан хожалықларын қайта тиклеў ушын арнаўлы ғәрежетлер бөлип шығарылды. Бираз кейинрек анағурлым батыл қәдемлерде тасланды: 1920-жылдың март айында Түркстан Орайлық Атқарыў Комитетиниң «Жерлерди мийнеткеш дийқанларға қайтарып бериў ҳаққында»ғы декрети қабыл етилди. РСФСР ҳүкимети Ферғана экономикасын көтериў хэм биринши нәўбетте ирригация менен пахташылықты тиклеў ушын ири қаржылар бөлип шығарды, туқым ушын дән, мал сатып алыў ушын дийқанларға үлкен-үлкен қарызлар берилди, дийқанлардан алынатуғын мәмлекет салықларының муғдары кемейттирилди хэм хәтте үлкен зыянға ушраған аўыллар салық төлеўден азат етилди ҳ.т.б.

1920-жылларға келип Түркстанда экономикалық аўхал төменледи. Үлке халқының көпшилиги аўыллық жерлерде жасайтуғын еди. Сырдәрья, Ферғана хэм Самарқанд ўәлаятларында революциядан кейинги жылларда егислик майданлары биринши дүнья жүзлик урыс басланыўынан алдынғы дәўирге қарағанда дерлик үштен еки бөлимге азайды. Күш-көлик хайўанлары ать хэм өгизлердиң жетиспеяшилиги анық сезилди. Пахташылықтағы тубалаўшылық турақлы түс алды. 1915-жылы 542 мың гектар жерде пахта жетистирилип, оның улыўма зүрәети 831 мың тоннаны қураған болса, 1921-жылы бул цифрлар соған сай 76 мың гектар хэм 15 мың тоннаны қурады. Жүн, пилле хэм аўыл хожалығының басқа тараўларында да өним ислеп шығарыўдың көлеми азайды.

1921-жылы бәхәр айларына келип жаңа экономикалық сиясат деген илажлар системасы жүзеге келди. Буған сәйкес дийқанға белгиленген азық-аўқат салығын төлегеннен кейин зүрәеттиң қалған бөлегине еркин ийелик етиў, оны базарда сатыў хэм өз хожалығына, сондай-ақ жеке тәмийнаты ушын зәрүр нәрселерди сатып алыў имканиятын берди. Бирақ пахтаға мәмлекетлик монополия 1923-жылдың басына шекем сақланып қалды. Ирригация ислерин қәрежет пенен тәмийинлеў дереклери белгиленбеген еди, сол себепли бул орында материаллық жақтан тиккелей хошаметленбейтуғын усыл - суў миннетлемеси даўам ете берди. Сол себепли пахташылықтағы тубалаўшылық тағы еки жыл удайы даўам етти.

Пахташылықтағы пәсейиўшиликтиң, егин майданларының қысқарылыўының тийкарғы себеплериниң бири суўғарыў қурылысының бузылып кеткенлиги, оларды дүзетиўге тийисли хәр жылғы зәрүр

жұмыстардың улыўма бұлгиншиликлер себепли исленбей калғанлығы болды. Суўғарып дийқаншылық етилетуғын жерлерде гидротехника қурылыстары хәм үлкен қурылыстар дәстүрге ылайық мәмлекетлик қаржылар есабынан, ал жергиликли әхмийетке ийе болған жаплар суўдан пайдаланыўшылар есабынан тәртипке келтирилип турылар еди. Жұмыстың барлық аўырманлығы дийқанлардың мойнына жүкленди. Жергиликли халықтан ТАССР аўыл хожалық халық комиссары лаўазымына тайынланған И. Хидиралиев дийқанлардың, әсиресе пахтақешлердің мәплерин қорғап шықты. Пахташылықты раўажландырыў, суўғарыў қурылмаларын тиклеў жұмыстарын экономикалық жақтан хошаметлеў керек еди.

Дийқанлар тәрәпинен исленип, егилетуғын ўақым жерлер жәмийетлик, сондай-ақ экономикалық әхмийетке ийе еди. Булардың үлкен бөлеги салықтан азат еди.

1920-жыллардың басларында Өзбекстандағы дийқанлардың хәм пүткил халықтың материаллық хәм социаллық аўхалы кескин төменледи. Жерди, бағларды, агроучасткаларды, падалардағы малларды, жылқыларды ойланбастан мәмлекет есабына алыў, булардан биле тура пайдаланыў халық хожалығына үлкен зыян тийгизди.

Егислик майданлардың қысқарыўы дийқан хожалықларының барлық топарлары ушын тән хәдийсе болды. Түркстанда суўғарылатуғын жерлердің майданы 1915-жылы 2.850 мың десятинаны қураған болса, 1923-жылдың басында булл майдан 1.180 мың десятинаға шекем қысқарды. Жұмысқа жегилетуғын хайўанлардың нырқы, әсиресе атыз жұмыстары басланатуғын пайытларда көтерілип кететуғын еди.

ТАССРдың Сырдерья, Ферғана хәм Самарқанд ўәлаятларында 1921-жылдың жазынан баслап жер-суў реформасы жүргизиле баслады. Көшип келген дийқанлардың аўылларында жери аз хәм жери жоқ дийқанларға берий ушын жердің бир бөлеги тартып алынды. Аўылларда ўақым жерлерди сапластырыў мапазы басланды.

Бул илажлар жәмийеттеги социаллық жағдайды кескинлестирди. Соның ушын да оларды толық әмелге асырыў мүмкин болмады. Олар негизинен класслық түс алып, биринши нәўбетте сиясий мақсетлерди көзде тутатуғын еди.

Бухара республикасының революциялық комитети 1921-жылдың басында «Жер хәққында»ғы декретти жәриялады. Усы декреттиң тийкарында, ўақым жерлерди, сондай-ақ бурынғы әмелдарлардың, гейпара ири хожалықлардың жерлерин биринши мәмлекет қурамына алыў иси өткерилди. Хорезм республикасында да тап усындай илажлар әмелге асырылды. Бирақ дийқаншылық тараўында 20-жыллардың биринши ярымында өткерилген реформалар унамлы, атап айтқанда, социаллық

натийжелер бермеді. Түркстанда, Бухарада, Хорезмде 1923-жылдың күзінде жер ҳаққындағы нызамлар ислеп шығылды хәм қабыл етилди, булл нызамлар класслық жақтан жантасыў негизинде аграрлық мәселени шешиў керек еди. Дийқан жерлериниң майдаланып, пытыраңқыланып кетиўине тоқтам бериў ушын Түркстанның бир қатар ўәлаятларында жер дүзилиси бойынша илажлар әмелге асырылды. Бирақ бул илажлар дийқанларды улыўма қанаатландырмады.

Өзбекстанда аўылларды қайта дүзиўге байланыслы негизги илажлардың бири 1925-1929-жыллардағы жер-суў реформасы болды. Бул реформадан негизги мақсет «помещик тайпа» деген хожалықларды сапластырыў, камбағаллардың санын азайтыўда хәм жерден пайдаланыўда феодаллық-патриархаллық дүзим қалдықларын жеңиў нийетинде жер, суў хәм басқа өндирис куралларын қайтадан бөлистириў еди.

Өзбекстанда жер-суў реформасының басланыўы Өзбекстан Орайлық Атқарыў Комитетиниң 1925-жыл 2-декабрьдеги «Жерди хәм суўды национализациялаў» ҳаққындағы хәм «Жер хәм суў реформасы ҳаққында» декретлерине байланыслы болды. Жер-суў реформасы дәслеп республиканың басқалардан гөре көбирек раўажланған ўәлаятларында: Ферғана, Самарқанд, Ташкент ўәлаятларында, соң 1927-жылы Зарафшанда, 1928-1929-жылларда Қашқадәрья, Сурхандәрья хәм Хорезм ўәлаятларында өткерилди.

Қабыл етилген декретлерге негизленип, реформа өткерилип атырған дәўирде байлардың жерлери соң бөлистириў ушын пүткиллей тартып алынып, мәмлекет қолына өткерилди. Жер менен бирге барлық ат-көлик хәм әсбап-үскенелер де мәмлекет қараўына алынды.

Реформа өткерий ушын ўәлаятларда, районларда жер комиссиялары шөлкемлестирилди. Буларға жәрдем бериў ушын хәр аўылда жәрдемши комиссиялар дүзилди.

1925-1929-жер-суў реформасы нәтийжесинде Өзбекстанда байлар, ири саўдагерлер хәм руўханийлардың 1,5 мыңға жақын хожалықлары пүткиллей сапластырылды. Гейпара хожалықларда артықша жер майданлары тартып алынды. Республикадағы майда хожалықлардың шама менен 10 проценти жерге, аўыл хожалық әсбап үскенелерине хәм жұмысқа жегилетуғын хайўанларға ийе болып қалды. 1925-жылы республикада барлық дийқан хожалықларының 36 проценттен аслам бөлегин бирлестирген 595 ширкет ислеп турды.

Жаңа экономикалық сиясат бағдарларынан ўаз кеший кооперативлик қурылысқа өз тасирин көрсетти. Кооперацияның социалистлик формалары деген түрлери жедел үрдиске айлана баслады. 20-жылларда булар жерди жәмәт болып ислейтуғын ширкетлерди, яғнай ТОЗ ларды дүзиў, аўыл хожалық артельлерин хәм басқа формалардағы жәмәт хожалықларын

дүзиуде сәулеленди. өзбекстанда сол жыллары 550 артель хәм 166 ТОЗ дүзилген еди. Бирақ дийқанлардың жәмәет хожалықларына кириўи 20-жылларда негизинен ықтыярлылық жолы менен барды. 1929-жылдың ақырына келип республикада дийқан хожалықларының тек 3 процентке жақын бөлеги бирлестирилди, бирақ булар да негизинен кәмбағал хожалықларынан ибарат еди.

20-жыллардың ақырларынан баслап аўылда базар қатнаслары атмосферасы барған сайын сапластырыла баслады. 1929-жылдың гүзинен баслап совет мәмлекети коперацияны раўажландырыў сиясатын хәр тәрәплеме коллективлестириў сиясаты менен алмастырды. 1930-жылы 17-февральда «Коллективлестириў хәм кулак хожалықларын сапластырыў ҳаққында» қарар қабыл етти. Бул қарарда республикада ғалаба коллективлестирилетуғын 17 район белгилеп берилди. Бирқ олардың көпшилигинде бул ушын шәраятлар жоқ еди.

Кулак хожалықларын сапластырыў компаниясы Өзбекстанда 1930-жылы февральдан баслап хәўиж алды. Бул компания, басқа республикалардағы сыяқлы, ыназамларды хәм инсан ҳуқуқларын қопал рәўиште бузыў жағдайлары менен бирликте даўам етти. Жоқарыдан төменге келип турған хәр қыйлы инструкциялар зорлықлы хәўиж алдырыўға бағдарланған еди. Бул инструкциялар кимлерди кулақлар тайпасына жатқарыў кереклигин анық белгилеп бермес еди. Жеке тәртипте аўыл хожалық салығы салынатуғын қурғын дийқан хожалықларының дизими кулак хожалықларын белгилеў ушын негиз болып хызмет етти.

Өзбекстанда аўыл хожалығын коллективлестириў рәсмий түрде 1932-жылы тамамланды. Усы ўақытқа келип республикадағы дийқан хожалықларының 75 процентине жақын бөлегин улыўмаластырылған сектор бирлестирип алды. Жеке хожалық – дийқанлардың бир бөлеги колхозлардан сыртта қалды да, ал бирақ оларға экономикалық жақтан тәсир жасаў тағыда күшейди. Жеке хожалықларға салынатуғын аўыл хожалық салықлары тағы арттырылды, мәмлекетке мәжбүрий түрде тапсырылатуғын өнимнің көлеми болса колхозлар ушын белгиленген мөлшерге қарағанда 50 процентке арттырылды. Дийқан хожалықларының экономикалық жақтан төменлеўи нәтийжесинде коллективлестириў проценти биринши бес жыллықтың ақырында 91,7 ге жетти, 1937-жылға келип бул көрсеткиш 95 процентке, ал 1939-жылға келгенде 99,5 процентке жетти. Усы тақлитте республикада жеке хожалықлардың болыўы тоқтатылды. Ири жәмәет өндириси аўыл хожалығын шөлкемлестириўдин ис жүзинде бирден-бир формасы болып қалды.

Көрилген илжларға қарамастан аўыл хожалығы өндирисинде бул жылларда бирде ири өзгерислер болған жоқ. Биринши бес жыллық тапсырмаларының көплеген көрсеткишлери орынланбай қалды. Аўыл

хожалығы өндирисинде 1936-1937-жыллардан баслап ғана гейпара өзгерислер жүз бере баслады. Бунда колхозшылардың мийнетине төленетуғын ҳақы бираз көбейди, аўыл хожалығын техникалық жақтан куралландырыў нәтийжелери көриле баслады ҳәм кадрлар таярлаў жақсыланды. 1937-жылдан 1940-жылға шекемги дәўир ишинде республикадағы тракторлардың саны 18 мыңнан 23 мыңға шекем көбейип, бул аўыл хожалық жумысларын механизацияластырыўды күшейтиўге жәрдем берди.

Аўыл хожалығын беккемлеў, әсиресе пахташылықты раўажландырыў ушын ирригация курылысы үлкен әҳмийетке ийе болды. 1939-жылдан баслап бул курылыс халық курылыслары усылында жүргизилетуғын болды. Ең үлкен курылыс Ферғана канлы еди. Ирригация курылысының кең кулаш жайыўы 1937-1940-жыллар даўамында Өзбекстандағы суўғарылатуғын жерлердиң майданын 260 мың гектарға кеңейтирриўге имканият берди.

Көрилген илажлардың нәтийжесинде Өзбекстанның аўыл хожалығында гейпара табыслар қолға киргизилди. Дән, салы, арпа, мөкке жетистириў көбейди.

Урыстың басланыўы менен ақ МТС ҳәм совхозларға жаңа тракторлар, аўыл хожалық машиналары ҳәм оларға гизнеме бөлеклер келип турыўы тоқтады, жанар май ҳәм минерал төгинлер бериў азайды. Керисинше, тракторлар, автомобиллер ҳәм атлардың бир бөлеги армия итияжлары ушын совхозлардан, МТС ҳәм колхозлардан алынды. 1941-жылы ақ аўыл хожалығын барлық буўынларындағы жумыс тәртибин қатаңластырыў бойынша асығыс илажлары көрилди. Колхозларда ең аз муғдардағы мәжбүрий мийнет күнлериниң саны урыстан алдыңғы дәўирлерге қарағанда 1,5 есе асты. Жас өспиримлер ушын да, 12 жастан баслап ең аз муғдардағы мийнет күнлери белгиленди. Белгиленген муғдардағы мийнет күнлерди ислеп бермеген колхозшылар ҳәм шаңарақ ағзалары судқа берилетуғын еди.

1941-жыл Өзбекстан ушын улыўма алғанда жақсы ҳәм қолайлы келди, мәмлекетке 1 миллион 642 мың 800 тонна пахта тапсырылды. Республикада пиле ҳәм жүн тапсырыў жобасын орынлады. Мәмлекетке гөш тапсырыў миннетлемесин еки есе арттырып орынлады.

Урыс ўақтының ең ири курылысларынан бири Арқа Ташкент каналы болды. Оның курып питкериў Ташкент, Янгийўл ҳәм Шыназ районларындағы 15 мың гектар жерди суўғарыў имканиятын берди. Оның курылып питкерилиўи рекордлы қысқа мүддетте – 2 ай ишинде жүз берди. Суў бассейнери ҳәм каналлар республиканың басқа районларында да курылды.

Аўыл мийнеткешлериниң ислеген мийнетлери табыслы болып 1944-жылдың пахта таярлаў бойынша мәмлекет жобасы 101,4 процент муғдарында

орынланды. Пахта зүрәәтлиги бир жыл ишинде 60 процентке асты. Пахта таярлау жобасы 1945-жылда да орынланды. Республиканың пахтакешлери халқымыздың жеңисин ылайықлы белгиледи. Басқа түрдеги аўыл хожалық егинлерин жетистириўде де табыслар қолға киргизилди. Республика халық хожалығы хызметкерлериниң ең қыйын урыс шәраятларында көрсеткен ерликлерине мәмлекет жоқары баға берди. Өзбекстан аўыл хожалығының 2620 хызметкери бурынғы аўқамның орден хәм медаллары менен сыйлықланды.

14-тема Өзбекстандағы жер-суў қатнаслары (1946-1990жж)

Жобасы:

1. Урыстан кейинги жылларда халық хожалығын тиклеўдеги қыйыншылықлар
2. Аграр теңликтин кескинлесиўи. Пахта жеке ҳәкимлиги хәм оның унамсыз ақыбетлери
3. Аўыл хожалығын қәнийгелестириў хәм оның ақыбетлери
4. Аўыл хожалығында «қайта қурыў»дың нәтийжесизлиги

Әдебиятлар

1. Бобожонова Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар Т. 1999
2. Раззоқов А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи Т. 1994.
3. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т. 2000.
4. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари (1865-1990-йиллар). Т. 2000.
5. Жораев Н., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихи Т. 2, Т. 2011

Урыстың аўыр ақыбетлери республиканың күнделикли турмысында сезилип, аўыл хожалығы оның материаллық-техникалық базасына кесент бергенлиги ушын шөлкемлестириў-хожалық жағынан әззилеген, мийнет ресурслары қысқарған, пахта шийки заты хәм басқа аўыл хожалық өнимлерин жетистириў азайып кеткен еди. 1946-жылы февральда қабыл етилген қарарда 1946-1953-жыллар даўамында пахташылықты қайта тиклеў хәм тағы да раўажландырыў жобалары хәм илажлары белгилеп берилген еди.

Пахта егилетуғын майданлардың оғада кеңейтип жиберилгенлиги республикада мал шарўашылығын хәм палыз және овощ егинлериниң өнимлерин жетистириўди раўажландырыў имканиятын бермеди. Пахта жетистириўди көбейтиў негизги аўыл хожалық жумысларын механизацияластырыўға оғада көп ғарежетлерди сарыплаўды, зәрүрли муғдарда минерал төгинлер ислеп шығарыўды, жаңа ирригация қурылысын күшли хәўиж алдырып жиберийди талап етти. Бул - өз халында алып қарағанда унамлы хәдийсе еди, бирақ бир тәрәплеме болғаны ушын жәмийет хожалығының комплексли түрде, көп тараўлы болып раўажланыўына иркиниш жасды хәм Өзбекстанның хожалығына пахта монокультурасының

тез пәт пенен кирип келиўине алып келди. Мине бул нәрсе республика аўыл хожалығының бир тәрәплеме раўажланыўын белгилеп берди. Ульўма егислик майданларында пахта егислик майданларының салмағының кескин артыўы суўғарылатуғын жерлерден азық-аўқат беретуғын егинлерди барған сайын көбирек қысып шығарды. Урыс жылларында республикада анағурлым кеңейген қант ләблебисиниң майданлары жылдан-жылға қысқара берди.

Механизация барлық аўыл хожалығының барлық тараўларын, соның ишинде пахташылықты раўажландырыўдың ең әҳмийетли факторы болып табылады. Урыстан соңғы дәслепки жылларда аўыл хожалығы өндирисинде хәр қыйлы техникалар оғада жетиспетуғын еди. Пахта қол менен терилетуғын, трактор менен жер сүрилип, төгин берилетуғын еди, зүрәт пахта пунктлерине арбалар менен алып барылатуғын еди. Булардың бәри оғада көп ўақытты сарып етип, жүдә көп адамларды жумысқа тартыўды тлап ететуғын еди. Сол себепли пахташылықты рўажландырыўда оның материаллық техникалық базасын бекемлеў негизги мәселе болып қалды. Машина трактор станциялары жаңа тракторлар менен толықтырыла баслады. 1948-жылы «Ташсельмаш» заводы пахта териў машиналарының дәслепки партиясын ислеп шығарды. Арадан бир жыл өткеннен кейин «Ташавтомаш» заводы иске қосылып, тракторлар, пахта тасыўға қолайластырылған машина хәм трактор тиркеўишлерин ислеп шығарыў жолға қойылды.

1959-1985-жыллар даўамында трактор парки сезилерли дәрежеде кеңейип, 53 мың бирликтен 200 мың бирликке шекем жетти, бирақ техниканың негизги бөлеги пахта шийки затын ислеп шығарыўды көбейтиў мақсетинде пахташылық хожалықларына берилди. Мине усы техникадан 1985-жылы республиканың пахта атызларында 40 мың пахта териў машиналары ислегениниң өзи бул жөнинде исенимли дерек береди.

Пахта зүрәтин машина менен териў Өзбекстанда 1948-жылдан басланған еди. Илим хәм техника жетискенликлерин аўыл хожалық өндирисине енгизиў унамлы хәдийсе еди. Бирақ пахташылықта оғада зәхәрли химикатлардан хәдден тыс пайдаланыў, оларды сақлаўда хәм қолланыўда қопал қәтеликлерге жол қойыў арқалы унамсыз ақыбетлерге – бизди қоршаған этирап патасланып, республиканың халқының әсиресе аўыл халқының ден-саўлығының төменлеўине алып келди.

Пахта шийки затын ислеп шығарыў пәтлери кем-кемнен арта берди: улыўма пахта зүрәти 1946-1985-жыллар даўамында 5,5 есе көбейди, пахта егилетуғын майданлар 1 миллион гектардан аслам болды. Жоңышқа хәм азық-аўқат беретуғын басқа егинлер егилетуғын майданларды қысқарттырыў есабынан буған ерисилди.

Дийқанлардың жеке меншигиндеги дийқаншылықты шеклеў аўыл хожалық өндирисиниң өсиў пәтлериниң төменлеўине, халықты азық-аўқат

пенен тәмийинлеў исиниң жаман аўхалға түсиўине алып келди. Үй лды участкаларының нормалары 1950-жылға шекем суўғарылатуғын жерлерде 0,15 гектардан 0,25 гектарға шекем деп белгиленген болса, 1950-жылдың январь айынан баслап үй алды участкалары хәм хожалықта сақланатуғын маллардың бас саны қысқарттырылды.

Аграрлық саясаттағы реформалаўға тийисли урыныўлардың бири 1965-жылы болған еди. Усы мақсетлерде аўыл хожалығын раўажландырыў ушын бөлип шығарылған қаржылар көбейтилди, материаллық техникалық базаны бекемлеўге урынып көрилди. Ирригация-мелиорация қурылысларына, жаңа жерлерди суўғарыў, химияластырыў хәм басқаларға үлкен қаржылар жумсалды. Дийқанларды социаллық жақтан қорғаў бираз күшейди. Аўыл халқын пенсия менен тәмийинлеў хәм социаллық қамсызландырыў енгизилди. Аўылдың мәдений турмыс жақтан дүзилиси және турақ жай қурылысында белгили өзгерислер жүз берди.

Урыстан соңғы жылларда Өзбекстанда пахташылықты хәр тәрәплеме раўажландырыў жолына өтиў барлық ўәлаятларда ирригация-мелиорация ислерин кеңейттириўди талап етти. Әўеле жаңа қурылысларға емес, ал тозыўы жеткен ирригация қурылмаларын, каналлар менен жап-салмаларды қайта тиклеўге негизги дыққат аўдарылды. Урыстан кейинги он жыллықта Сырдәрья ўәлаятындағы Баяут каналы, Ферғана, Наманган ўәлаятларындағы Ахунбабаев атындағы канал хәм Қашқадәрья, Самарқан ўәлаятларындағы ески Ангар каналы қурылды. 1954-жылы Өзбекстанда Наманган ўәлаятындағы Касансай суў сақлағышы иске түсирилди. Бул суў сақлағыш үлкенлиги жағынан Каттақорған суў сақлағышынан екинши орында туратуғын еди.

Республика суў хожалығы қурылысына байланыслы ири илажлардың әмелге асырылыўы нәтийжесинде 8 ең ири суў сақлағышлары, атап айтқанда Бухара ўәлаятындағы Қуйымазар, Сурхандәрья ўәлаятындағы Қубла Сурхан хәм Қашқадәрья ўәлаятындағы Чимқорған суў сақлағышлары иске қосылды. Мырзашөлде суўғарылатуғын жаңа жерлердиң мелиоративлик аўхалын жақсылаўға айрықша итибар берилди. 1946-жылы Республикада жалғыз Каттақорған суў сақлағышы ислеп турған болса, 1985-жылға келип 20 дан аслам суў сақлағышлары ислейтуғын болды. Усы дәўир ишинде иске қосылған ири каналлардың саны буннан да көп.

Жаңа пахташылық районларын дүзиў мақсетлеринде пухта ойлап шықпастан суўғарыў қурылмаларын қурыў, Сырдәрья менен Әмиўдәрьядан барған сайын көп суў ала берий Арал теңизиниң қурыўына алып келди. Бул нәрсе пүткил Арал бойы зонасындағы экологиялық жағдайды қыйынластырып жиберди.

Басшы хәм қәнийге кадрлардың урыстан соңғы дәслепки жылларда жоқары оқыў орынлары хәм техникумлар есабынан толықтырыўдың илажы жоқ еди. 1945-жылға келип республикада еки жоқары аўыл хожалық оқыў орны хәм он еки техникум жумыс ислеп турды.

60-жыллардың орталарына келип аўыл хожалығы ушын кадрлар таярлаўға бөлип шығарылған қаржылар әдеўир көбейттирилди. Орта арнаўлы мағлыўматлы қәнийгелер таярлаўға айрықша итибар берилди. 1980-жылға келип 44 техникум орта арнаўлы мағлыўматлы қәнийгелер таярлайтуғын болды. 1985-жылы республика хожалықларында 10 мыңнан аслам орта мағлыўматлы хәм 5 мыңнан аслам жоқары мағлыўматлы қәнийгелер исследи. Аўыл хожалық жоқары оқыў орынларының 5 факультети, аўыл хожалығын басқарыў байланысы бар 13 ўәлаят мектеплеринде кадрлардың маманлығын арттырыўислери менен шуғылланды.

1989-жылдың ақыры хәм 1990-жылда халықтың аз тәмийинленген тайпаларын социаллық жәрдем көрсетиў бойынша республиканың басшылығы тәрәпинен көрилген илажлар, атап айтқанда аўыл халқының меншик жер участкалары майданларының кеңейтирилиўи хәм оларға турак жай қурылыўи ушын қосымша жер участкаларының берилиўи, аўыл хожалық жумыслары ушын белгиленген бақалар, әсиресе машинада хәм қол менен терилген пахта шийки заты ушын төленетуғын ҳақының көбейттирилиўи хәм және басқалар халықтың турмыс дәрежесиниң төменлеўин сезилерли дәрежеде кемейтти.

15-тема Қарақалпақстандағы жер-суы қатнастар тарихы (1917-1945жж)

Жобасы:

1. Әйемнен қәлиплескен тарихый жер-суы қатнастарының бузыла баслауы
2. Кеңес хукиметиниң «әскерий коммунизм» хәм жаң экономикалық сиясатлары
3. Кеңес хукиметиниң 1924-1930-жыллардағы аграрлық хәм ирригациялық сиясаты
4. 1930-40-жыллардағы халық хожалығының жағдайы
5. Қарақалпақстанның ауыл хожалығы урыс жылларында

Әдебиятлар

1. Аметов К. Аграрная политика Советской власти в Каракалпакии Н. 1972
2. Қарақалпақстанның жаңа тарихы Н. 2003
3. Сарыбаев К. Очерки истории орошения в Каракалпакии Н. 1976
4. Сарыбаев К. Роль орошения в социально-экономическом развитии Каракалпастана Н. 1986
5. Сарыбаев Қ. Қарақалпақстанда пүткилхалықлық ирригациялық қурылыстар тарихынан Н. 1989
6. Сарыбаев К. История орошения Каракалпастана Н. 1995.

Кеңес хукимети дәслепки күннен баслап-ақ жер-суы мәселелери бойынша декретлер, нызам хәм қарарлар қабыл етти. Бирақ, бул хужетлердиң тийкарғы мазмуны хәм мақсети халық байлығы болған жер-суы, тоғай хәм басқада тәбийғый ресурсларды большевиклер басқарған Россия мәмлекетиниң қолына алыудан ибарат еди. Усы мақсетин иске асыруы ушын 1918-жылдың басында-ақ большевиклик орай Түркстанда, соның ишинде Қарақалпақстан үлкесинде жаңадан жер-суы мәкемелерин дүзиуге киристи. Әмиүдәрья бөлими атқаруы комитети қасында арнаулы жер-суы бөлими дүзилди, ал бурынғы жер-суы комитетлери болыслық кеңеслердиң жер бөлими болып қайта шөлкемлестирилди. Бул мәкемелер Қарақалпақстанда жер-суудан пайдаланыуы хәм ирригация жұмыстарын «кеңеслестирю» ушын жер майданларын, дийқанлардың ауыл хожалық қураллары менен күш-көликлерин есапқа алыу менен шуғылланыуы тийис болды.

1918-жыл 25-апрельде Әмиүдәрья бөлими атқаруы комитети орайдың 1918-жылғы «Жерди социализациялауы хәққиндағы нызамы» тийкарындағы жобаны тастыйықлады хәм арнаулы қарар қабыл етти. Онда жер қорының есабын алыуы, жер хәққиндағы ески «қазыхатларды» бийкарлауы, жерсиз дийқанларға жер берюу тууралы арзаларды қарауы, ири жер ийелериниң мүлкин конфискациялауы, Төрткүл районы аймағында истемес көли қасындағы дәслепки ауыл хожалық коммунасын дүзиу көрсетилди.

«Жер ҳаққындағы» Кеңес хукіметиниң декретин иске асырыу мақсетинде Қарақалпақстанда пуқаралардың жерге меншик хуқықы бийкар етилип, жер ҳәм суў мәмлекетлик мүлк деп жәрияланды.

Бирақ, кеңес хәкимияты бул хұжетлерде жер-суў хәм басқада халық байлықларын өз ықтыярына алып, кеңеслестирмекши болса да, бул жылларда олар толық орынланбады. Сондай-ақ, 1918-жылғы Түркстанда суўғарыу жұмысларына Орай тәрәпинен ажыратылған 50 миллион қаржы да Қарақалпақстанда жумсалмады. Әсиресе, Кеңес хукіметиниң дийқанларға жер бериу хәққындағы илажлары тек сүрен болып қалды. Ирригация тараўлары пүткиллей истен шығып, дийқан хожалықлары толығы менен дерлик ўайранланған еди. Әлбетте, буның баслы себеби – Кеңес хукіметиниң сиясаты нәтийжесинде урыслар пайда болды. Бул жыллары Әмиўдәрәя бөлими бойынша егислик жерлер еки есе, ал Шорахан участкасында үш еседен де аслам қысқарды.

Әмиўдәрәя бөлиминдеги «әскерий коммунизм» сиясаты улыўма егислик майданның 1917-жылдағы 57960 десятинадан 1920-жылы 47000 десятинаға кемейиўине алып келди. Пахта өниминиң муғдары 1917-жылғы 433000 пудтан 1921-жылы 88000 пудқа азайды. Ғәлле егислериниң өнимлери 1917-жыл менен салыстырғанда үш есе, от жемлик дақыллары үш ярым есеге кемейди. Областта егислик жер майданының 75 проценти шығырлар менен суўғарылатугын еди, ал 1921-жылы 265000 шығырдан тек ғана 9545 ғана ислеп турды.

1921-жылдан баслап кеңес хукімети «әскерий коммунизм» сиясаты орнына «жаңа экономикалық сиясат» жүргизе баслады. Бул бойынша аўыл хожалығында хәм халық хожалығының басқа да тараўларында жеке меншиклик хәм жеке саўда қатнасықларының раўажланыўына рұхсат етилген өзгешелигине ийе «әскерий коммунизм» сиясатының орнына жаңа экономикалық сиясат енгизилген еди. Қарақалпақстандағы кеңес хукіметиниң усы жыллардағы жер-суў реформасы бойынша илажлары Түркстанның басқа бир қатар областларына қарағанда әдеўир соңырақ өткерилди. Деген менен аўылларды кенеслестириу мақсетинде хәр түрли «аўқамлар», «жолдаслықлар» дүзиле баслады. Олардан Қарақалпақстанда көбирек таралған «Қосшылар аўқамы» болды. Ол 1921-жылы шөлкемлестирилип, оның қурамына 5 мың жерсиз хәм аз жерли дийқан хожлықларын жәмледі. Және де усы жыллары аўылда «Тоз», «Артель», «Мелиоративлик жолдаслық», «Коммуна» қусаған хожалық шөлкемлери дүзилди. Бирақ, бул хожалық шөлкемлериң хеш қайсысы да аўыл хожалығын қайта тиклеу ўазыйпасын шеше алмады хәм Қарақалпақстанда аўыл хожалығы өнимлериниң өсиу пәти Октябрь аўдарыспағынан бурынғы дәрежесине жете алмады.

Соның менен бирге хожалық жұмыстарын жүргизиў хәм шөлкемлестириўде көп унамсыз ҳарекетлерде болып турар еди. Мәмлекет тәрәпинен аўыл хожалық жұмыстары ушын бөлип шығарылған күш-көликлер, қурал-жарақ хәм туқым дәнлер көбисинше басқа мақсетлерге жумсалар еди. Сондай-ақ ирригация жұмыстары ушын ажыратылған мәмлекетлик қәрежетлери де тиккелей қазыўшылар ушын емес, ал қазыўды шөлкемлестириўшилер хәм қурал сайманлар ушын жумсалар еди.

Бул жыллары Хорезм кеңес республикасы қурамындағы шеп жаға Қарақалпақстан жеринде де жер-суў мәселесиниң жағдайы аўыр болды. Суў шықпағанлықтан жерлер көбинесе шығыр менен суўғарылатуғын еди. Хорезмде усы жыллары 60 мыңнан аслам шығыр болып, бир десятина жерди суўғарыўға сол ўақыттағы пул менен 47 манат 65 тийин жумсалған. Ал, бир жылға шығырдан суўғарыў ушын орташа 18 миллионлық жұмыс күн мийнети сарып етилген. Дәрьяның шеп жағасындағы қазыў хәм суўғарыўдың қыйыншылықлары менен бирге Әмиўдәрьяның суў басыў қәўпине байланысly қашы шабыў жұмыстарында да оғада көп мийнет етер еди. Дийқанлар әсиресе 1922-жылы Қоңырат хәм Хожели аймақларында Әмиўдәрья суў басқынын тоқтатыў ушын оғада көп қашы шабыў жұмыстарын орынлады.

Қарақалпақстанда суў хожалығындағы гейпара өзгерислерге қарамастан ирригация хәм жер-суўдан пайдаланыўдың жағдайы жүда төмен еди. Қарақалпақстанда суў хожалығы қәнигелерин таярлайтуғын бирде-бир оқыў орны ямаса курслар болмады. Қазыў жұмыстарында дийқанлар қәрежети хәм күшинен пайдаланып, жер хәм суў мәселесине Кеңес хәкимдарлығы кем-кемнен күшейип, халқымыздың әсирлик жер-суў қатнаслары бузыла баслады.

Пахташылықты раўажландырыў мақсетинде 1924-1925-жыллары Қарақалпақстанда ирригация тараўларын қайта қурыў ушын жойбарлаў, бақлаў хәм изертлеў жұмыстары басланды. П.П. Ильенко-Петровский хәм Н.Т. Бородинский басшылығындағы Гөнедәрья бақлаў топары Шымбай, Хожели, Қоңырат суў округлеринде жұмыс баслады. 1926-жылғы Гөнедәрья бақлаў топары жұмысының жуўмағы бойынша сағасын Тақиятастан алатуғын 21 шақырымлық Қызкеткен каналының қурылысы жобаластырылды. Солай етип, усы жылы октябрде 10 мыңнан аслам дийқанлар Қызкеткен каналынын қазыўына топланды. Бирақ Қызкеткен каналының жойбары толық питпеўине байланысly каналды қазыў жұмыстары 30-жыллары да даўам етти.

Кеңес хәкиметиниң жерлердиң есабын алыў жұмысының басly мақсети қурғын хожалықларға қарсы қаратылған болып, тийкарынан жерге жеке меншикликти жоқ етиўден ибарат еди.

1920-жыллардың ақырында большевиклердің аграр саясатының толық мәнідегі дағдарысы күшейді. Елде ғалле жетиспеди. Шаруашылық өнімдері азайды. Пахташылықты қайта тиклеу саясаты да айтарлықтай нәтиже бермеді. Елде қымбатшылық хәм ашаршылық дауам етті.

Қарақалпақстандғы 1928-жылы дүзилген ең дәслепки үш колхоз құрғын дийқан хожалықтарын жоқ етиу хәм дийқанларды зорлау жолы менен дүзилді. Усындай зорлау жолы менен дүзилген колхозлар саны 1929-жылы 33 ке жетті. Жергиликли кеңес хәкимшилиги дийқанлардың жери менен күш-көликлерин колхозға тартып ала баслады. Дийқанлар бундай саясатқа хәр қыйлы түрде қарсылық көрсетті – ауыл хожалық құралларын хәм күш-көлигин жасырды, хәтте құраллы көтерілиске де бас көтерип шықты.

Дийқанлар пүткіл ауыл менен бирге зорлап колхозға киргизилді. Бул «колхоз хәрекеті» деп аталады, оған қарпсы болғанлар қатаң жазаланды, хәтте, барлық пуқаралық хуқуқынан айырылды. Колхоз хәрекеті соңғы жылларыда дауам етті хәм дийқанлардың дәстүрий жер-суу қатнастары биротала бузылып, енди дийқан «колхозшы» деп аталды. Бирақ дийқанлардың колхоз құрылысынан наразылығы дауам ете берді.

Колхозластырууда кеңес хуқиметиниң аграр саясатының барлық сәтсизликлери орын алды. Дийқанлар колхозда тийкарынан дерлик мут жұмысшы күши есабында пайдаланылатуғын еді. Олардың басқа жаққа кетиуине тыйым салынған болып, хәттеки, паспортыда жоқ еді. Усыған қарамастан хәр қыйлы унамсыз жағдайларға байланысты колхоздан қашып, басқа жаққа кетиуи жийи-жийи ушырасып турды. Солай етип, улыуа алғанда Қарақалпақстан жағдйында кеңеслик колхоз дүзими ауылдағы кеңеслик хожалық усылының сәтсизлигин көрсетті. Сонлықтан да көпшилик колхозлар оғада көп қарыздар болып қалды.

Колхозластыруу дәуиринде, әсиресе ирригация жұмыстарында колхозшы дийқанлардан мут жұмысшы күши етип пайдаланыу әдеуир артты. Усы жыллары Қызкеткен, Ханжап, Шорахан каналларының құрылысы тийкарынан колхозшы дийқанлардың мийнети хәм қәрежети менен иске асты. 1926-жылы басланған Қызкеткен каналының құрылысы он жылға шекем дауам етті. Ол дийқанлардың пидәкерлик мийнетиниң нәтижесинде иске асырылды. 1929-жылы гүзде Шорахан каналы хәм оның жаңа сағасын құруу бойынша жұмыс басланды. Оған Төрткүл суу округине қарасты 12 ауылдан 9 мың қазыушы қатнасып, олар Ташсағадан жаңа саға құруу хәм каналдың өзін әдеуир кеңейтип қазыу бойынша жұмыстарын тамамлады. Усы жылдан баслап Шорахан каналы Пахтаарна каналы деп аталды.

Бул жыллары кеңес хуқимети тәрепинен суу хожалығы тарауы үшін бөлінген қәрежет көбисинше басқа жұмыстарға сарп етилді.

Қарақалпақстанның шеп жағасындағы жерлерди пахташылыққа пайдаланыў ушын 1939-жылы Суўенли-Ленин жап каналы қурылысы басланды. Бул канал Тахиятастағы Суўенли сағасынан басланып, Ленин жап пенен тутасты хәм Қоңыратқа шекем барды. Каналдың үш гезектеги қурылысына Қарақалпақстанның барлық районларынан 50 мыңнан аслам қазыўшы қатнасып, 128 шақырымлық канал қурылысын 1941-жыл апрелде тамамлады.

Урыстың басланыўы менен 1941-жылдың екинши ярымында халықтың социаллық турмыс жағдайларын раўажландырыўға жумсалатуғын мәмлекетлик бюджетинен 6145 мың сом (1932-жыл баҳа менен) қысқартылды. Орайдан алып келинетуғын азық-аўқат, ғәлленің шексиз қысқартылыўы нәтийжесинде автономиялы республика халқының материаллық турмысы қыйынласты. Халықтың көпшилигин қураған аўыл адамлары әдеўир дәрежеде жарлы туратуғын еди. Мысалы, 1941-жылы 54278 колхоз хожалығының (267603 адам) 4658и, яғный 8,5 проценти өз саўын сыйырларына, малына, 30538 хожалығы – 56,2 проценти хәттеки қой-ешкилерине де ийе емес еди. Бирақ оларда жылына мәмлекетке 46 кг гөш салығын төлейтуғын еди.

Усындай қыйын жағдайларда мәрт дийқанларымыз 1942-жылы Қызыл Армия қорына 26182 тонна дән, шарўаларымыз 1534,7 тонна гөш тапсырды. Өз жобасын артығы менен орынлаған Қараөзек районының дийқанлары 122 тонна, ал Шымбайлылар 325 тонна, Тахтакөпиршилер 199 тонна ғәлле тапсырды.

1942-1943-жыллары республикамыздың көп ғана хожалықлары суў апатшылығына ушырады. Сондай-ақ Қарақалпақстан халқы 1945-жылдың июнь айында суў апатшылығына дуўшар болды. Республикамыздың тоғыз районындағы 378 колхоздың 118 и суў апатшылығына ушырады. Ал 28 колхоз аймағы, 39238 гектар егини, Қараөзек районының орайы хәм колхозлары пүткиллей суў астында қалды. 650 колхоз турақ жайларынан 2600 хожалықлар үй-жайларынан хәм 9961 – бағларынан, мүлклеринен айырылды. Олардың материаллық шығыны 4035 мың сомды қурады. Сондай-ақ улыўма баҳасы 5694 мың сомлық 48 мектеп, 17 медпункт, 6 устахана, 9 склад, турақ жайларды суў алды.

Әмиўдәрьяның еки бойының узақлығы 500 км жердеги кеткен жыққынларды байлаў, қашысын көтерип оңлаўға хәр күни 11 мың адам қатнасты. Бул жұмыслар аўыр жағдайда алып барылды.

Тәбият апатшылығына ушыраған Қарақалпақстан халқына жәрдем берий мақсетинедә Өзбекстан хүкиметиниң арнаўлы комиссиясы Орайлық хүкимет алдына бул машқаланы шешиўдиң анық илажларын белгилеў мәселесин қойды.

Урыс Қарақалпақстан аўыл халқының социаллық хәм материаллық турмысына унамсыз тәсир етти. Хожалық басшылары менен қәнийгелери, колхозлардың басқа ер азаматлары фронтқа, жұмыс батальонларына кетти. Сондай-ақ елде таралған хәр қандай жұқпалы кеселликлерден мыңлап мийнет адамлары набыт болды, мийнетке жарамсыз болып қалды. Егерде урыстан бұрын автономиялы республикада жасайтуғын улыўма халықтың 88 проценти, яғный 279223 адам аўылда жасайтуғын болса, урыстың ақырында олар 105535 адамға кемиди. Ал мийнетке жарамлы 16 жастан жоқары ер хәм хаял-қызлардың саны 70262 ге, яғный 54,5 процентке кемиди. Хожалықлардың саны 53663 тен 36458 ге, яғный 17205 ке қысқарды. Аўыл халқы 1942-1943-1945-жыллары суў апатшылығына ушырады. Колхозлардың материаллық базасын раўажландырыўға қаратылған қәрежетлердин муғдары қысқартылды. Колхозларда күш-көликлер менен тракторлардың саны 2 есеге кемиди. Минерал төгинлердин алып келиниўи дерлик пүткиллей тоқтады.

Қарақалпақстан халқы 1944-жылы декабрде Қарақалпақстан Республикасының 20 жыллық уллы мерекесин мол табыслар менен күтип алды. Аўыл хожалығы, санаат, илим, мәденият тараўларындағы жеңислери ушын республикамыздың 200 азаматы хүкиметимиздин орден хәм медаллары менен сыйлықланды.

16-тема Қарақалпақстандағы жер-суы қатнастар тарихы (1946-1990жж)

Жобасы:

1. Аўыл хожалығы
2. Қайта қурыў сиясатының натийжелери
3. Қарақалпақстанның социаллық-экономикалық жағдайы
4. Арал апатшылығы

Әдебиятлар

1. Камалов Қ. Ел хызметинде Н. 1995
2. Қарақалпақстанның жаңа тарихы Н. 2003
3. Сарыбаев К. Роль орошения в социально-экономическом развитии Каракалпастана Н. 1986
4. Сарыбаев Қ. Қарақалпақстанда пүткилхалықлық ирригациялық қурылыстар тарихынан Н. 1989
5. Сарыбаев К. История орошения Каракалпастана Н. 1995.
6. Шамамбетов Б. Қарақалпақстанның аўыл хожалығы (1965-1985-жыллар) Н. 1992

Қарақалпақстанда урыс жыллары жумысшы күшиниң жетиспеўи хәм техниканың болмаўи нәтийжесинде жерлердиң мелиоративлик аўхалы хәм ирригациялық жағдайы оғада төменлеп кетиўине қарамастан, орай урыс тамам болыўдан дәрхал пахташылықты қайта тиклеўди хәм оны буннан былайда раўажландырыўды талап етти. 1944-1945-жыллары Аўқамның батыс тәрeпиндеги ғәлле егетуғын районлар фашистлерден азат болыўдан-ақ, Орта Азиядан пахта егисин көбейтиўге тапсырма берилген еди. Орайдың көрсетпесине муўапық бул хўжетлерде 1947-жылы пахта өнимин урысқа шекемги дәрежесине жеткерий хәм 1950-жылға қарақалпақстанда 168 мың тонна пахта тапсырыў талап етилди. Буның үстине Қарақалпақстан мәмлекетке жоңысқа хәм басқа да аўыл хожалық өнимлерин де тапсырыў керек еди. Әлбетте, орайдың бул талапларын орынлаў егислик жерлердиң майданын әдеўир көбейтиўди хәм ирригация тараўларын жақсылаўды талап етти. Сонлықтан қарақалпақстанда егислик жерлердиң майданын 1940-жылғы 127 мың гектардан 1950-жылы 178,9 мың гектарға жеткизиў белгиленди, ал соның 66 мың гектары жоңысқа хәм 84 мың гектары пахта егислик жери болыўи керек еди. Бирақ, бул жобалар, тапсырмалар қанша қатаң талап етилсе де, оларды орынлаў бирдейине үзилске түсти. Мелиорация жумыслары да қолға алынбады. Қарақалпақстанда барлығы болып 4 ғана земнасос болып, олар каналлар сағасын уйықтан тазалаў жумысларының 3 процентин де ислей алмады. Сонлықтан бул жумыслар да толығы менен дерлик колхозшы-дийқанлардың қол күши менен орынланды.

Қарақалпақстанның халық хожалығын қайта тиклеў бойынша нызамда суў хожалығына 100 миллион сом қаралды. Ирригация бойынша Пахтаарна сағасын қайта қурыў, Ленин каналы қурылысын тамамлаў, Қызкеткен,

Қууанышжарма каналларын да қайта қурыу хәм басқа да ирригациялық жұмысларды орынлау жобаластырылды. Бірақ олардың көбиси иске аспады, ал исленген жұмыслар айтарлықтай нәтиже бермеді.

1948-жылы Шоманай каналының қурылысы басланып, бул жерде 1949-жылы 19 колхоз ушын 16 мың гектар жер ашылды, ал 1950-жылы Шоманайда үлкен пахташылық районы дүзилди. 1948-жылы бәхәрде Қырық қыз массивінде 950 гектар жер өзлестірилип, соның 700 гектардан асламына пахта егилди. Сөйтип, Қарақалпақстанда 1950-жылы сууғару тараулары бар жерлер майданы 204090 гектар, соның егислик майданы 141738 гектар, пахта 78 мың гектар болды.

1949-жылы Қарақалпақстан суу хожалығына қараслы төрт басқарма болып, олар: Пахтаарна-Төрткүл хәм Беруний, Ленин каналы-Хожели хәм Қоңырат, Кегейли каналы-Шымбай хәм Кегейли, Қууаныш жарма-Тахтакөпир хәм Қараөзек районларын суу менен тәмийин етти.

Биринши мәрте сууландыруу тармақларын тазалау ушын машина-экскаватор станциясы қурылды. Республикамыздың барлық районларында сууландыруу тармақлары басқармасының комплексли бригадалары дүзилип, хәр бир колхоз ушын ирригациялық тармақларды қайта ислеу сызылмалары исленип, сууғару участкаларын жобаластыруу жұмыслары алып барылды. Соның менен бирге 1960-жылы колхозларды беккемлеу мапазы басланды. Республикамыздағы 410 колхозлар 200 колхозға қайта бириктирилип, олардың хәр бири орта есап пенен 883 гектар жер майданына ийе болды (усыған дейин-364 гектар еді).

Орайдың көрсетпеси бойынша Қарақалпақстанда 1950-жылдан баслап шығырдан сууғару орнына насостан хәм аяқтан сууғаруға өтиу керек болды. Усы мақсетке 5,6 миллион сом бөлинди. Бірақ бул жаңа тәртип колхозшы-дийқанлардың аухалын жеңиллетпеди. Себеби бул жыллары еле насослар жетиспеди, ал аяқтан сууғаруда дийқанлар шығырдың қыйыншылығынан да көбирек ирригациялық мийнет ислеу керек болды.

Әмиудәрьяның төменги ағысы хәм Түркменстан Республикасында пахташылықты буннан былай да рауажландыруу мақсетинде орай 1950-жылы Бас Түркмен каналының қурылысы хаққында қарар қабыл етти. Бул канал Тақиятастан басланып, сол жағалық Қарақалпақстан, арқа Түркменстан, Сарықамыс хәм узбой арқалы Каспий теңизине барып тутасыуы тийис еді. Бірақ, бул канал қурылысы «қаржы шығыны көп хәм экономикалық пайдасы жоқ» деп табылып, 1953-жылы орай тәрөпинен биротала тоқтатылды. Бірақ, соңын ала Әмиудәрья алабындағы Қарақалпақстан Республикасының мәплерин есапқа алмастан орай Әмиудәрьяның жоқарғы ағысында узынлығы 1400 шақырым Қарақум каналы қурылысын иске асырууға рұқсат етти. Бул қурылыс пұқта белгиленген

жобалар арқалы иске асырылмады, нәтижеде экономикалық жағдайды біраз өзгертип, ақыбеті Арал теңизинің апатшылығына алып келді.

1960-жыллардан баслап Арал теңизинің суы төменлей бастады. Әлбетте, бул жағдайды жөнлеу хакқында илимий-әмелий усыныслар болды, бирак оларды сол дәуирдеги тоталитарлық дүзим есапқа алмады хәм қалай да болмасын суўғарыу ушын, әсиресе пахташылық ушын жаңа жерлерди хәр тәрешлеме өзлестириуи даўам етти. Сөйтип, пахташылық биротала монокультураға айланды. Қарақалпақстанда басқа егинлер есабынан орай ушын пахта егиу хәм тапсыруу жылдан-жылға артып барды. Пахтаның бес жыллық жобалары орынланбаса да орай 1958-жылы 193 мың тонна, ал 1965-жылы 260 мың тонна Қарақалпақстан пахтасын алды.

Бирак усыған қарамастан орай жер өзлестириу хәм суўғарыу жумысларын даўам етти. 1960-жыллары Арал теңизи суўының пәсейиуине итибар бермей, орай Әмиўдәрьяның төменги ағысындағы жерлерди үлкен салыгершилик аймағына айландыруу хакқында қарарға келди. Солай етип, Қарақалпақстанда 1962-1965-жыллары тек салыгершилик ушын 7,5 мың гектар жаңа жерлер ашылды, сегиз арнаўлы совхоз хәм бир колхоз шөлкемлестирилди. Бул хожалықларда 2,5 мыңнан аслам механизатор хәм басқа да қәнигеликтеги салыкешлер жумыс иследи. Олардың пидәкерлик мийнети нәтижесинде салы тапсыруу көлеми 1961-жылғы 3,5 мың тоннадан 1965-жылы 27,9 мың тоннаға артты.

Усы жыллары Қарақалпақстанда пахташылық хәм салыгершилик ушын жүдә үлкен ирригациялық жумыслар иске асырылды. Қаттыағар хәм Бегжап насос станциялары қурылды. Жерлерди насослар менен суўғарыуға көбирек әхмийет берилди. Усы мақсетте 1963-жылы Әмиўдәрья дельталық суўғарыу системасының басқариасы қасында машина менен суўғарыу басқармасы дүзилди. Егер 1958-жылға шекем қазыу жумысларында қол күшинен пайдаланыу даўам етсе, соң бул жумыслар механизм күши менен ислене бастады.

1970-жылы Түйемойын гидроузели қурылысы басланды. Қаттыағар хәм Бегжап насос станциялары және де дәрьяда қалқып жүретуғын хәм турақлы насос станциялары қурылды. Ирригациялық тараўлар инженерлик тийкарында қайта қурыла бастады. Қызкеткен хәм Ленин каналларына қосымша каналлар қурылды. Аўыл хожалығы жоқары мағлыұматлы агроном хәм ирригация қәнийгелери менен тәмийнлене бастады. Аўыл хожалығына хызмет етиушы ири трестлер, басқармалар хәм басқа да мәкемелер дүзилди. 1966-жылы шөлкемлестирилген салыгершилик совхозлар қурылысының басқармасы жаңа жерлер ашыу хәм салыгершилик совхозларын дүзиу жумыслары менен шуғылланды. Нәтижеде 1970-жылы салыгершилик жер

майданы 60 мың гектарға жетти, ал барлық суұғарылып дийқаншылық етилетуғын жерлер 203 мың гектарды курады.

70-80-жыллары Елликқала, Жанбасқала, Қырыққыз, Аязқала хәм басқа да массивлерди өзлестириў жумыслары әдеўир тезлетилди. Солай етип, Қарақалпақстанның кубла районлары пүткиллей пахташылыққа, ал арқа районлары пахта менен бирге салыгершиликке қәнигелесе баслады. Усы жыллары Қарақалпақстан аўыл хожалығындағы 140 хожалықтан 88 пахташылыққа, 17 салыгершиликке, 25 шарўашылыққа хәм қалған 10 хожалық баў-бақша хәм басқа да дийқаншылыққа бийимлестирилди.

Аўыл хожалығының аўхалы қайта курыў жыллары бурынғыдан да бетер төменледи. Орайдың тапсырмасына муўапық 1990-жылы мәмлекетке пахта тапсырыў 420 мың тонна, салы 400 мың тонна болыўы керек еди. Бирақ, олар қағаз жүзинде қалды. Бул жыллары аўыл хожалығының аўхалы жылдан-жылға төменледи.

Солай етип, булл жыллары Қарақалпақстан аўыл хожалығы бир тәреплеме раўажланып, пахта монополиясы үстемлик етти. Хожалықтың басқа тараўлары да әхмийетли болыўына қарамастан оларға итибар берилмеди. Тек орай ушын керекли аўыл хожалық өнимлерин өндириўге әхмийет берилди.

Қайта курыў жылларында аўыл хожалығында да әдеўир өзгерислер болды. Улыўма пахта таярлаў бойынша жобалар орынланбаса да пахта талшығын жетистириў жобасы жыл сайын орынлана баслады. Жергиликли аўыл хожалық хызметкерлерине жоқары органлардың исеними күшейип көп жыллардан бери даўам етип киятырған ғалаба ўәкилшилиқ тоқтады. 1988-жылы урыстан кейинги 43 жыл ишинде биринши мәртебе қаладағы мекемелердің хызметкерлерин, мектеп оқыўшыларын пахтаға мобилизациялаў тоқтатылды. 340-қарар бойынша Арал машқаласын есапқа ала отырып Қарақалпақстан АССР ының арқа районларында жасаўшылардың хызмет ҳақысына районлық коэффицент қосылды. Турақ жайларды салыў, қала хәм аўылларды газлестириў бойынша да әдеўир жумыслар исленди. 1988-жылы КПСС Орайлық Комитети менен СССР Министрлер Совети «Арал теңизи регионьнда экологиялық хәм санитариялық жағдайды түп тамырынан жақсылаў, теңиз бассейнинде суў және жер ресурсларын пайдаланыўдың нәтийжелилигин арттырыў хәм оларды қорғаўды күшейтиў илажлары ҳаққьнда» (№ 1110) қарар қабыл етти. Қарарда суў ресурсларын ақылға муўапық пайдаланыўдың, дийқаншылықтың суў үнемлейтуғын прогрессивлик системаларын иске асырыўдың зәрүрлигине айрықша дыққат аўдарылған. Қарарда Арал бассейниндеги аўыл хожалық өндирисиниң хәм оның тараўларының раўажланыўын тийисли жолға салыўды, тек пахта хәм

салы еге бериўге жол қоймаўды, топырақтың бузылыўын сапластырыўды нәзерде тутатуғын қатаң илимий тийкарға өткерийў ұазыйпасы қойылды.

Арал апатшылығы аймаққа тиклениўи мүмкин емес шығын алып келди. Қәнигелердиң мағлыўматы бойынша, Арал экосистемасына тиккелей келтирилген зыян ақшалай есаплағанда 45 миллиард сомды курайды. Ал енди Арал машқаласын шешиў бойынша исленетуғын илажлардың ақшалай шығыны 100-110 миллиард сомды талап етеди. Бул материаллық шығыннан тысқары халыққа үлкен мораллық шығын тийгизилди, бул зыянды ҳеш қандай ақша менен есаплаў мүмкин емес.

17-тема Ғәрезсизлик жылларында Өзбекстандағы аўыл хожалығындағы реформалар, оның ұазыйпалары хәм бағдарлары Жобасы:

1. Экономикалық реформалар. Базар қатнасықларының қәлиплесиўи
2. Мәмлекеттиң социаллық сиясий турмысында аўылдың орны хәм оны раўажландырыў ис-илажлары
3. Меншиклестириўдиң әмелге асырылыўы

Әдебиятлар

1. Каримов И. А. Өзбекстан экономикалық реформаларды тереңлестириў жолында Н. 1995
2. Мустақил ўзбекистон тарихи учинчи китоб Т. 2000
3. Ўзбекистон тарихи Т. 2006
4. Буюк ва муқаддасан, мустақил ватан Т. 2011
5. Жораев Н. Ўзбекистон тарихи Т. 3 Т. 2011

Аўыл-хожалығын реформалаў Өзбекстан Республикасында әмелге асырылып атырған экономикалық реформалардың әҳмийетли бағдарларының бири. Себеби аграр сектор үлесине жалпы ишки өнимниң 24 процентинен көбирегиниң туўры келиўи, халық хожалығында бәнт болғанлардың 37 процентке жақыны хәм барлық халықтың 60 процентиниң аўылда жасаўы болып есапланады. Аўыл хожалығы шийки затын қайта ислеў менен байланыслы тармақлардың мәмлекетимиз экономикасындағы әҳмийетли роли, аўыл хожалығы өнимлерин сыртқы базарларда сатыў есабына мәмлекет валюта түсиминиң 55 процентин курап атырғанлығы да әҳмийетли.

Аўыл хожалығында өндирис нәтийжелилигин арттырыў мақсетинде 1991-1996-жылларда аўыл хожалығының барлығына басшылықты жақсылаў, аграрлық реформалардың ҳуқықый тийкарын жаратыў илажлары көрилди. Дәслеп 1992-жылы Президент Пәрманы менен аўыл хожалық мәселелери менен шуғылланыўшы комплекс шөлкемлестирилди.

1991-жылы 21-декабрде қабыл етилген «Дийқан (фермер) хожалықларын буннан былай да беккемлея хәм исбилерменлик хызметин мәмлекет

тәрепинен қоллап-қуўатлаў ҳаққында»ғы Пәрманы аўыл хожалығы өнди́рисин заман талаплары тийкарында шөлкемлестириўде үлкен әҳмийетке ийе болды. Министрлер Кабинети 1994-1995-жыллары аўылда реформалар өткерийге байланыслы 10 нан аслам қарар қабыл етти.

1996-жылы 26-декабрде елимиз ҳукимети аўыл хәм суў хожалығын басқарыўдың, аўыл хожалығы өнди́рисиниң нәтийжелилигин арттырыўға бағдарланған пүткиллей жаңа системаны дүзий мақсетинде «Өзбекстан Республикасы Аўыл хәм суў хожалығы министрлиги хызметин шөлкемлестириў мәселелери ҳаққында» қарар қабыл етти. Усыған тийкарланып аўыл хожалығы және суў хожалықлары министрликлери бирлестирилди.

1996-жылы 3-апрелде Президент тәрепинен қол қойылған «Аўыл хожалығы өнди́рисин мәмлекетлик жол менен қоллап-қуўатлаў илажлары ҳаққында»ғы парман аўылда реформаларды тереңлестириўге бағдарланған бир қатар илажларды белгилеп берди.

1992-жылдан баслап 1995-жылдың басларына шекем аўыл райондарындағы 1137 мәмлекетлик хожалық (совхоз) басқа мүлк формасына – 530 жәмәәт хожалығына, 350 кооперативке, 100 ден аслам аренда, сондай-ақ басқа мүлк формаларына айландырылды. Аўыл хожалығында мәмлекетке қараслы болмаған сектор 1994-жылы пүткил өнимниң дерлик 95 процентин, 1995-жылы 97 процентин ислеп шығарды.

Реформа жылларында адамларға жеке үй капталы ушын қосымша түрде 550 мың гектар суўғарып егилетуғын жер ажыратылды хәм жеке үй капталы ушын берилген жер майданы 700 мың гектарға жетти. 9 миллионнан аслам адам сол жерден зурәәт алып пайдаланбақта.

Аўылда дийқан (фермер) хожалығын қәлиплестириўге айрықша итибар берилди. 1994-жылдың ақырларында дийқан фермер хожалықларының саны 25 мыңнан асламды курады, олардың он мыннан асламрағы шарўашылыққа қәлиплескен. Фермер хожалықлары дән, картошка, овош-палыз өнимлери, гөш, сүт, мәйек жетистириўде барған сайын салмақлы орынды ийелемекте.

1996-жылдың 21-майында Өзбекстан Министрлер Кабинетиниң «2000-жылға шекем болған дәўирде Өзбекстан Республикасы аўыл инфраструктурасын раўажландырыў бағдарламасы ҳаққында» қарары қабыл етилди.

Аўыл халқының ден саўлығын жақсылаў мәселесине де итибар күшейди. Тек ғана 1996-жылдың 11 айы даўамында республикада 62 аўыллық-врачлық пункти иске түсти. Усы дәўир ишинде 71 мың квадрат метр саўда орынлары, 27,9 мың квадрат метр улыўма аўқатланыў шақабшалары, 1992 турмыс жағынан хызмет көрсетиў объектлери курылып пайдаланыўға тапсырылды.

Халықты тәбийий газ, таза ишимлик суў менен тәмийнлеў бойынша да үлкен жумыслар исленди. 1991-жылға шекем елимизде 1 миллион 842 мың үй газлестирилген болса, булл көрсеткиш 1997-жылдың басында 3 миллион 155 мыңға жетти. Халықтың тәбийий газ бенен тәмийнлениўи 86,7 процентке, ал ишимлик суў менен тәмийнлениўи 54,8 процентке жеткерилди.

Аўылда реформалар әмелге асырылыўы барысында мийнетке жарамлы халықты мийнет пенен тәмийнлеў мәселесине де үлкен итибар берилди. Сонлықтан Республика Президенти аўылда киши кәрханалар, турмыс жағынан хызмет көрсетиў объектлерин шөлкемлестириў, артықша жумысшы күшин усы тараўларда бәнт етиў ўазыйпасын үзликсиз пәтте белгилеп келмекте. Бул бойынша 1991-1995-жылларда мийнетке уқыплы жастағы халықты ис пенен тәмийнлеў ҳүкимет бағдарламасы ислеп шығылды. Жумыс пенен бәнт болғанлардың саны 59 проценттен 74 процентке асырылды.

Реформалар дәўиринде фермер хожалықлары санының орташа жыллық өсиўи 173,6 процентти курады. Егер реформалардың даслепки ўақтында – 1993-жылда хызмет корсеткен дийкан ҳам фермер хожалықларынын саны 7630 бирликтен ибарат болған болса, 2010-жылға келип 66134 ке жетти.

Фермер хожалықлары хызмети нәтийжелилигин және де асырыў мақсетинде олардың жер майданлары муғдарын мақбулластырыў шаралары әмелге асырылды. Буның нәтийжесинде 2008-жылдың 1-октябрине шекем мамлекетимизде хызмет жүргизип атырған 219976 фермер хожалығы жер майданы ирилендирилип, олар тийкарында 105033 хожалық дүзилди. Нәтийжеде бир фермер хожалығы орта есапта илгери 27 гектар орнына әмелде 56 гектар жер майданы туўры келген болса, 2010-жылы фермер хожалықларына бириктирилген орташа жер майданы көлеми 60,7 гектарды курады. Президентимиз баянатында көрсетилгениндей суўғарылатуғын жерлердиң мелиоратив жағдайын жаксылая арқалы аўыл хожалығы тараўының нәтийжелилигин асырыў, заманагөй техника ҳам технологияларды енгизиў барысындағы ислерди тартипке салыя лазымлығына итибар қаратылды.

Аўыл хожалығында пайдаланып киятырған тракторлардың 55 проценттен кобиреги ҳам жер айдайтутын тракторлардың дерлик 46 проценти 15 жылдан артық ўақыт даўамында пайдаланып киятырғанлығы, олардың қуўаты, ис өними ҳам жанар майды пайдаланыў дәрежеси заманагой талапларға жуяап бермеслиги анык болған. Аўыл хожалығында техник хәм технологиялық куралландырыў жумысларын орынлаўда раўажланған мәмлекетлер тәжирийбесинен терең пайдаланыў хәмде олар менен жакыннан байланыс кылыў лазым.

Елимиз ҳүкимети Өзбекстанда аўылды хәр тәрәплеме раўажландырыўға, аўыл хожалығы өндирисинде реформаларды тереңлестириў, бул тараўдың

материаллық базасы хәм финанслық аўхалын беккемлеўге, аграрлық сиясаттың әҳмийетли ўазыйпаларын әмелге асырыўға бәркулла итибар бермекте.

18-тема Қарақалпақстанда ғәрезсизлик жылларындағы аўыл

хожалығы

Жобасы:

1. Меншиктің өзгеріуи
2. Аўыл хожалығындағы сиясий-экономикалық, социаллық өзгерислер
3. Арал машқаласын шешиў

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Жаңаша ойлаў - дәўир талабы Н. 1997.
2. Камалов Қ. Ел хызметинде Н. 1995
3. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы Н. 2003
4. Мустақил ўзбекистон тарихи учинчи китоб Т. 2000
5. Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана Н. 1995.
6. Юсупбаев К. Ю. Особенности реализации экономической реформы в аграрном секторе республики Каракалпакстан. Т. 2001.
7. Жораев Н. Ўзбекистон тарихи Т. 3 Т. 2011

Қарақалпақстан Республикасында аўыл хожалығы тараўында мәмлекетлик мүлкти меншиклестириў аркалы көп укладлы экономиканы кәлиплестириўди әмелге асырыў айрықша әҳмийетке ийе болып, бул мәселеге үлкен итибар бериўди талап етеди. Аўыллық жерлерде республика халқының 60 процентинен асламы жасайды. Республикада өндирилетуғын өнимлердиң басым көпшлиги аграр сектор аркалы жетистириледи.

Мәмлекетлик аўыл хожалық кәрханалары мәмлекет хожалықларын биринши нәўбетте, өзин-өзи ақламаған, зыян көрип ислеп атырған хожалықларды жәмәәт хожалықларына хәм меншиктің баска түрлерине айландырыў зәрүрлиги келип шықты. Хакыйқатында да аўыл хожалығын экономикалық жолға салыў ушын усындай ислеў лазым еди.

Аўыл хожалығын реформалаўға қаратылған илажлар системасында, биринши гезекте аўыл хожалығы өндирисин шөлкемлестириўдиң жаңа түрлерин раўажландырыўға кеўил бөлинеди. Аўыллық жерлерде дийқан фермер хожалықлары дүзилди хәм оларды раўажландырыўға зәрүрли илажлар дәретилди. Фермерлерге ажыратылған жерлерди мийрасқа қалдырыў шәрти менен узақ мүддетке ижараға алыў хуқықы белгиленди. Фермер (дийқан) хожалықлары шөлкемлестирилген ўақтынан баслап еки жылға шекем салықтан азат етиледи.

Өзбекстан Республикасының миллий тиклениўи жылларында, Суверенли Қарақалпақстан Республикасы оның қурамында социаллық хәм экономикалық раўажланыўында, аўыл хожалығын қайта қурыўда жаңа

бағдар алды хәм базар катнасықлары талабына муўапық жұмыс алып барылды.

Республикамызда аграр реформалар өткеріў, солай етип халықтың турмыс абаданлығын көтеріў хәм экономикалық процесслердиң өсиўин тәмийинлеў хукиметимиздиң күнделикли ўазыйпасы болды. Аўыл хожалығы үлкемиздиң экономикасының жетекши тармағы болып келмекте. Сонлықтан, үлкемиздиң экономикасын көтеріўдиң бирден-бир жолы аўыл хожалығында реформаларды избе-из әмелге асырыў, жетилистириў аўыл хожалық өниминиң сапасын арттырыў усы жыллардың баслы ўазыйпасы болды.

Қубла Арал бойының экологиялық өзгешеликлерине қарамастан үлкемизде халық санының өсиўшилиги 40 жыл ишинде еки есе өсти, сонлықтанда егислик жерлерди өзлестириўде раўажланып бармақта. 1965-жылы егислик майданлар 168,8 мың гектар болса, 1996-жыл ол 411,2 мың гектарды қурады. Қарақалпақстан жерлерине дәнли өсимликлерден бийдай, жүўери, мәкке, салы, тары, мәш хәм тағы басқа егиў төрт есе өсти, ал от-жемлик мәдений өсимликлерден ләблеби, арпа, сулы, жоңышқа хәм т.б. егиў даўам етпекте. Бирақ пахта ушын егислик жерлер 1996-жылдан азайып басқа дәнли өсимликлерге дыққат көбирек аўдарылмақта. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халқының дәнли өнимге ғәрезлигин сапластырыў, аўыл хожалығында бийдай егиўди раўажландырыў бойынша бир қанша жұмыслар исленди.

Қарақалпақстан аймағында 1994-жылы аўыл хожлығында фермер хожалықлардың саны 1265 ке жетти, бирақ олардың айырымлары пахта өнимин таярлаўда төмен зүрәт алды, бос жерлерди дурыс, өнимли пайдалана алмады. Қарақалпақстанның аўыл хожалығын раўажландырыўда 1998-жылы 1686 фермер хожалық ширкетлер аўқамы дүзилди.

Қарақалпақстанның айырым хожалығында басшылар тәрәпинен аўыл техникаларын меншиклестириў ислеринде надурыс, бурмалаўшылық, хәттеки таза техниканы төмен баҳада сатып жиберіў орын алды.

Солай етип, аўыл хожалығындағы соңғы жыллардағы баслы машқалалардан бири, хожалықларда бар техникаларды жетерли дәрежеде керекли усақ буйымлар менен тәмийин етиў төмен аўхалға түсти. Қарақалпақстан хукимети бир қанша шаралар көрди, бирақ жетерли болмады. Дийқан фермер хожалықларын усақ буйымлар менен тәмийин етиў хәм заман талабына ылайықлы техника менен тамийин етиў баслы машқалалардың бири.

1991-жылы 21-декабрде қабыл етилген «Дийқан хожалығы хаққында» пәрман хәм 1994-1995-жыллары аўылда реформалар өткеріў бойынша 10 аслам қарар аўыл хожалығы өндирисин заман талабына ылайықлы шөлкемлестириўде үлкен ахмийетке ийе болды. Аўыл турғынларына 35

сотых жер бериў, бул жерден аўыл шаңарағы тек өзін-өзи азықландырып қоймастан, кала базарларын палыз өнимлери менен толтырыўға үлкен үлес қосты.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2002-жыл 1-августағы «2003-2007-жылларда Қарақалпақстанда аўыл хожалығы өндирисин раўажландырыўды тәмийинлеўге байланыслы қосымша исилажлар ҳаққында» қарары республикамызда жер ҳәм суўдан үнемли ҳәм нәтийжели пайдаланыў, аўылларда экономикалық реформаларды тереңлестириўге қаратылған үлкен әҳмийетке ийе қарар болып есапланады.

2010-жылдың жуўмағы бойынша «Қарақалпақ МТП» бирлеспеси кәрханалары тәрeпинен аўыл хожалық кәрханалары ҳәм фермер хожалықларына 4588,7 млн сумлық хызмет көрсетилип, 2009-жылға қарағанда 101,8 процентин қурады.

2010-жылда «Узкишлокхўжаликмашлизинг» компаниясының Қарақалпақстан бөлeми тәрeпинен лизинг арқалы 314 дана аўыл хожалық техникалары, соннан 167 трактор, 36 культиватор, 22 сеялка, 57 плуг ҳәм 32 басқа техникалар алып келинди.

Жерлердиң мелиоративлик жағдайын жақсылаў аўыл хожалығы тараўын раўажландырыўдың ең әҳмийетли факторларының бири болып табылады. Усыған байланыслы президентимиздиң 2008-жыл 19-марттағы «2008-2018-жыллар дәўиринде суўғарылатуғын жерлердиң мелиоративлик жағдайын жақсылаў мәмлекетлик бағдарламасы ҳаққында»ғы қарары бойынша көрилип атырған илажлар аўыл хожалығы егинлериниң зүрәәтлилигин арттырыўға унамлы тәсир етпекте. Бул бағдарда Төменги Әмиўдәрья ирригация системалары бассейни басқармасы тәрeпинен 2011-жылдың тоғыз айы даўамында республикамыз бойлап 446,2 километрлик магистраль ҳәм хожалықаралық каналларды, фермер хожалықларының 19200 километрлик ишки суўғарыў тармақларын тазалады. Буннан тысқары 162 ири гидротехникалық объектлерди ҳәм 125 насос станциясының агрегатларын оңлады.

Бурынғы СССР мәмлекетиниң тәбият нызамларына, экология шараятларына бийпәрўалық пенен қарағанлығының нәтийжесинде дүньяда ең улкен апатшылықлардың бири болған Арал машқаласы келип шықты. Аралдың қурып қалыўы бириншиден, халықтың ишип жеп отырған ырыскы-несийбесинен – балығынан айырды, екиншиден, теңиздиң кеўип кеткен ултанынан удайына ушып турған дузлы шанғыт адамларды түрли кеселликке ушыратпақта. Ал енди Әмиўдәрья суўының патасланыўы ол кеселликлерге үстеме болып, егислик жерлеримизди дузландырып, егинлердин зүрәәтин кемитип, республикамыздағы ҳайўанат ҳәм өсимликлер дүньясына оғада үлкен зыян тийгизбекте.

СССР тарқалып, ғәрезсиз республикалар шөлкемлескеннен кейин 1991-жылдын октябрь айында Қазақстан, Қырғызстан, Тәжикстан, Түркменстан хам Өзбекстан республикаларының суў хожалығы шөлкемлериниң басшылары Ташкент қаласына жыйналып, мәсләхәтлесип, суў қорларын пайдаланыў ҳәм қорғаў мәселеси бойынша бирликте үндеў қабыл етти.

Өзбекстан Республикасының Президенти И.А. Каримовтың басламасы бойынша 1992-жылдың август айында Нөкис қаласында Арал машқаласының шешилиўи, халық ушын жүдә зәрүр мәселелери бойынша халық аралық илиий конференция болып өтти. Усы конференцияның шешимине тийкарлана отырып, 1992-жылдың 2-сентябринде Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинети «Қарақалпақстандағы табиғый апатшылық ақыбетинен қутылыў ҳәм социаллық экологиялық машқалаларды шешиўди тезлестириў илажлары ҳаққында» деген № 405 қарар қабыл етти.

1993-жылдың май айында Орайлық Азия мәмлекетлериниң басшылары Қызыл Орда қаласына жәмлесип, «Арал теңизи ҳәм бойлары машқалаларын шешиў, Арал аймағын экологиялық жақтан жақсылаўды ҳә социаллық-экономикалық жақтан раўажландырыўды тәмийин етиў бойынша бирликте хәрекет етиў ҳаққында келисим»ге қол қойды. Президентлердиң сол ушырасыўында Аралды сақлап қалыў халық аралық қорын дүзиў мәселеси шешилди ҳәм оның режеси тастыйықланды. Қордың атқарыўшы дирекциясы Алма-Ата қаласында жайласатуғын болды.

Өзбекстан Республикасының Президенти И.А. Каримов озиниң биринши мәртебе қатнасқан Бирлескен Миллетлер Шөлкеми Бас Ассамблеясының 48-сессиясында 1993-жылы 28-сентябрде шығып сөйлеген сөзинде Арал машқаласының жер жүзиндеги ең ири ҳәм кәўипли машқала екенлигин, яғный Арал машқаласы ХХ әсирдиң ең үлкен апатшылықларының бири, Арал теңизиниң қурыўы пүткил дүнья жүзи ушын алдынан болжап болмайтуғын ақыбетке ийе екенлигин айта келип, жәхән еллерин Арал ҳәм Арал жағалаўларын аман сақлап қалыўға жәрдем көрсетиўге шақырды.

Орайлық Азия мәмлекетлери президентлериниң ушырасыўы 1994-жылдың 14-январында Нөкис қаласында болып өтти. Онда «Арал теңизиниң бассейнинде экологиялық жағдайды жақсылаў бойынша анық хәрекет етиў бағдарламасы» қабыл етилди.

И.А. Каримовтың басламасы бойынша 1995-жылдын 18-20-сентябринде Нөкис қаласында БМШ тәрәпинен Арал теңизи бассейниндеги мәмлекетлердиң турақлы раўажланыўына арналған халық аралық илимий конференция шақырылды. Бул Арал машқаласын шешиўде оғада үлкен тарийхий аҳмийетке ийе болды, себеби 20-сентябрде Орайлық Азия мәмлекетлери оғада аҳмийетли хужжет – Нөкис декларациясын қабыл етти. Бунда аўыл ҳәм тоғай хожалықларын әдеўир сабырлылық пенен ҳәм илимий

жақтан тийкарланған системаға өткерий; суў ресурсларын пайдаланыўдың экономикалық усылларын ислеп шығыў арқалы, суўғарыўда ҳәм қоршаған орталықты қорғаўда жетилискен технологияны қолланып, ирригацияның пайдалылығын арттырыў; аймақтың табиғый ресурсларын комплексли басқарыў тәртибин жетилистириў; аймақта жасаўшы адамлардың турмыс дәрежесин буннан былайда жақсылаў, келешек әўладтын бахытлы өмир сүриўи ушын илажлар ислеп шығыў қусаған мәселелерди шешиў күн тәртибине қойылды. Нөкис декларациясы пүткил дүнья жүзи жәмийетшилигиниң дыққатын арал машқаласын шешиўге аўдарды.

2010-жылдың апрель айында БМШ Бас секретары Пан Ги Мун Арал бойы регионьнда болып, Арал машқаласын шешиўге көмеклесийўге, усы экологиялық апатшылық ақыбетлерин сапластырыў ушын БМШ тың эксперт салоҳияти, финанслық ҳәм басқа ресурсларды тартыўға барлық күш жигерин жумсаўға таяр екенин билдирди.

2010-жылдың 20-сентябинде БМШ тың Бас Ассамблеясының «мың жыллық саммити» деп аталған сессиясында шығып сөйлеген сөзинде Өзбекстан Республикасының президенти И.А.Каримов сол мәжилиске қатнасанларды, соның менен бирге дүнья жүзи жәмийетшилигиниң дыққатын Арал машқаласын шешиўге аўдарды.

Тийкаргы сабақлықлар ҳәм оқыў қолланбалары дизиими

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: 2010.

Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы. – Н.: 1993

Каримов И.А. Ўзбекистон; миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура Т. 1. Т.: 1996

Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. –Т.: Ўзбекистон, 1996.

Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. –Т.: Ўзбекистон, 1996

Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан Т.4. –Т.: Ўзбекистон, 1996.

Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. –Т.: 1997

Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор таракқиёт йўлида. Т.6. –Т.: Ўзбекистон, 1998

Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қулимиз билан курамыз. Т.7. –Т.: 1999

Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон турмуш-пировард мақсадимиз. Т.8. Т.: 2000

Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. –Т.: 2001.

Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. –Т.: 2002

Каримов И.А. Биз танлаган йўл демократик таракқиёт ва маърифий дунё билан хамкорлик йўли. Т.11. –Т.: 2003

Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч – қудратимизга, хамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамызга боғлиқ Т.12. Т. 2004

Каримов И. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмаиди Т.13. Т. 2005

Каримов И. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари-олий қадрият. Т.14. Т. 2006.

- Каримов И. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохатларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг хаёт даражасини ошириш-барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. Т.2007.
- Каримов И. По пути модернизации страны и устойчивого развития экономики. Т. 16. Т. 2008.
- Каримов И. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш-бизнинг олий мақсадимиз. Т. 17. Т. 2009
- Каримов И. По пути последствий мирового кризиса, модернизации страны и достижения уровня развитых государств Т. 18. Т. 2010
- Каримов И. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. Т. 2011
- Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида Т. 2011
- Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ Т. 1998
- Каримов И. Жоқары манаўият-жеңилмес күш. Т. 2008
- Каримов И. Жер жүзилик финанслық-экономикалық кризис, Ўзбекистан шараятында оны сапластырыўдың жоллары хэм илажлары. Т. 2009
- Каримов И. Энг асосий мезон-хаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т. 2009
- Каримов И. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Т. 2010.
- Каримов И.А. «Мен өзимди тек ғана өзбек халқының емес, ал қарақалпақ халқыныңда перзенти деп билемен»// «Еркин Қарақалпақстан» 1999-жыл 4-декабрь.
- Каримов И. Қарақалпақ жериниң мүмкиншиликлеринен толық пайдаланыў, адамлардың турмысын жәнede жақсылаў әҳмийетли ўазыйпа. «Еркин Қарақалпақстан» 2002-ж. 4-май
- Ўзбекистан Республикасы Президентлигине талабан Ислам Каримовтың Қарақалпақстан Республикасы сайлаўшыларының ўәкиллери менен ушырасыўдағы сөйлеген сөзи// «Еркин Қарақалпақстан» 6-декабрь 2007-жыл.
- Абдирахманов О. Арал – печаль моя Н. 1992.
- Абулғазы. Түрклер шежиреси. Н. 1994.
- Авесто. Яшт китоби. Т.: 2001
- Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т.: 2000
- Айымбетов Қ. Халық даналығы Н. 1988
- Алимова Д.А. История как история, история как наука. Т.1. Т. 2008.
- Алимова Д.А. История как история, история как наука. Т.2. Т. 2009.
- Алланиязов Б. Аллаяр бас болды қарақалпаққа. Н.1996
- Алланиязов Т.К. О Тахтакупырском вооружонном выступлении.// Вестник ККОАНРУ 1992. №2.
- Алланиязов Т.К. Контрреволюция в Казахстане: Чимбайский вариант. Алматы, 1999
- Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. М. 1969.
- Арал-надежда моя Н. 1988
- Базарбаев Ж., Хожаниязов Ғ., Базарбаев Р. Әйемги Окс дәрьясының төмениндеги зардуштлик дининиң излери. Н. 2007.

- Баллиева Р. Традиционное природопользование в Каракалпакии. Н. 1996
- Баллиева Р. Этнокультурные особенности природопользования народов приаралья М 2003
- Березиков Е. Легенды и тайны Узбекистана. Т. 1991.
- Вопросы истории, археологии и этнографии Каракалпакстана Сб науч. трудов Вып. II Н 1993
- Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Т. 1959.
- Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М. 1967
- Есбергенов Х. Ардақлы Азамат Н. 2009.
- Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги Қорақалпоқлар тарихига оид муҳим ҳужжатлар Т 1977
- Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги Қорақалпоқ тарихидан. Т. 1986.
- Жаббаров И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. Т. 2003.
- Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати Т. 1993
- Камалов С.К., Қощанов А.Қ., Ҳожиёв Ғ.Н. Тўрткўл – Қаракалпакстанның биринши пайтахты. Н. 1993.
- Камалов С. Вамбери қарақалпақлар туўралы Н. 1995.
- Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. Н. 2001
- Қараманова Г. Қарақалпақстанда 1921-1930-жыллардағы жер-суў қатнасықлары тарийхын изертлеўдиң әҳмийети// Материалы IV-ой научно-теоретической конференции молодых ученых и специалистов ККГУ Н. 1992
- Қараманова Г. Қарақалпақстанда жер-суў қатнасықлары тарийхынан// ҚМУ жас илимпазлары V-илимий-теориялық конференциясының материаллары Н. 1993
- Кудияров А. Шымбай пахта тазалаў заводы тарийхынан. Н. 2001
- Курбанбаев Е., Артыков О., Курбанбаев С. Аральское море и водохозяйственная политика в республиках Центральной Азии Н. 2011
- Лунин Б. В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в.) Т. 1990.
- Мавлонов Ў. М. Марказий Осиёнинг қадимги йуллари: шаклланиши ва ривожланиш босқишлари Т. 2008.
- Мәмбетуллаев М., Туребеков М. Қубла Арал бойы халықлары тарийхынан. т. I,II, III. Н.1997-1998.
- Мәмбетуллаев М., Туребеков М., Юсупов О.Ж. Қарақалпақстан тарийхы. Н. 2010
- Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. Т. 2000.
- Нуржонов К., Хўжаниёзов Ғ. Амударё. Т. 2004.
- Омарбеков Т. Восстания в Каракалпакстане.// Жулдыз 1993. №4.
- Өзбекстанда Республикасы экономикасы хәм жәмийет раўажланыўының хәзирги заман принциптери Н. 2011
- Пайзуллаев Ө. Шымбай изертлеўлер хәм аңызларда. Н. 1993.
- Палўаниязов Х. Истоки рождения Республики Каракалпакстан. Н.1992

- Рахмонов Ҳ., Нуржонов К. Тўрткул. Урганч 1993
- Революционно-демократические преобразования в Узбекистане: итоги, поиски и перспективы изучения Т. 1989
- Резниченко Г. Аральская катастрофа М. 1992.
- Садыков А. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX начале XX вв. Т. 1965.
- Садыков А. Россия и Хива в конце XIX-начале XX века. Т. 1972.
- Sarybaev K. L'agriculture irriguee dans le delta del'Amou Darya a la fin du XIX et au debut du XX siecle. / Karakalpak et autres gens del'Aral.
- Сарыбаев М. История хлопководства каракалпакстана. (1873-1941гг.) АКД. Н. 1998
- Сарыбаев М. К. Политика хлопковой монокультур советской власти в Каракалпакстане и её последствия (1917-1996 гг.) Т. 2008.
- Сейтимбетов М. Тарийх өзлигимизди аңлаўдың негизи. Н.: 1999
- Серикбаев М., Курбонниёзов Р., Умаров Е. Жанубий Орол буйининг ер-сув ресурслари ва улардан оқилона фойдаланиш йуллари Урганч 2002
- Трагедия среднеазиатского кишлака т 1, 2, 3. Т. 2006
- Тухтаматов Т. Г. Амударьинский отдел. Н. 1977.
- Узбекистан: страницы истории Т. 1991.
- Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг БМТ саммитининг мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа Т. 2010
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Т.: 2000.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Т.: 2000.
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. Учинчи китоб. Т.: 2000.
- Хожагелдиев А. Славная летопись Турткуля Н.: 1993
- Хозяйство Каракалпаки в XIX века. Т. 1972.
- Хожаниязов Ғ., Ҳақимниязов Ж. Қарақалпақстанның әжайып жети естелиги. Н. 2004
- Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи Т. 1966.
- Якубов М. Абаев С. «Авесто» - улыўма инсанный қәдирият. Н. 2008.